

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และผลการศึกษาที่เกี่ยวข้อง

แนวคิด ทฤษฎี และผลงานการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเรื่อง “พลังชุมชนเพื่อปกป้องคุ้มครองเด็ก จากการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม: โครงการสร้างเสริมความปลอดภัยให้แก่เด็ก ชุมชนวัดพระซำเฒ่าธรรม เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร” มีดังนี้

1. แนวคิดความเป็นชุมชนเมืองกับสภาพความเป็นอยู่ของเด็กและครอบครัว
2. แนวคิดการเสริมพลังชุมชน (Community Empowerment)
3. แนวคิดการปกป้องคุ้มครองเด็ก (Child Protection)
4. แนวคิดการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมในงานสังคมสงเคราะห์
5. แนวคิดและหลักการพื้นฐานของวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม
6. การศึกษาเพื่อปลุกสำนึกวิพากษ์ (Liberatory Pedagogy): ปรัชญาหนุนเสริมการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม
7. ผลการศึกษาที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดความเป็นชุมชนเมืองกับสภาพความเป็นอยู่ ของเด็กและครอบครัว

ในการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยที่มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับความเป็น “ชุมชน” จึงจำเป็นต้องทำความรู้จักและเข้าใจคำว่า “ชุมชน” การนำคำว่า “ชุมชน” มาใช้ในประเทศไทยเป็นอิทธิพลทางความคิดมาจากการพัฒนาของประเทศตะวันตกที่เผยแพร่แนวคิดการพัฒนาชุมชน เมื่อมีการดำเนินงานพัฒนาชนบท โดยองค์กรพัฒนาเอกชนเมื่อ 20 กว่าปีที่ผ่านมาซึ่งมีแนวทางสำคัญในการปฏิบัติงานที่เน้นกระบวนการเรียนรู้ของทุกฝ่าย ทำให้ชุมชนได้รับการตีความหมายใหม่มีนัยของพลังสร้างสรรค์และทุนทางสังคมอยู่ด้วย

“ชุมชน” หมายถึง การที่คนจำนวนหนึ่งเท่าใดก็ได้ มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีการติดต่อสื่อสารหรือรวมกลุ่มกัน มีความเชื่ออาทรต่อกัน มีการเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำ มีการจัดการเพื่อให้เกิดความสำเร็จ ตามวัตถุประสงค์ร่วมกัน” (ประเวศ วะสี, 2540, น. 33, อ้างถึงใน ปาวิชาติ วลัยเสถียร, 2548, น. 37) เมื่อก่อนชุมชนมักยึดโยงกับอาณาพื้นที่ ที่ตั้งของชุมชน แต่เนื่องจากสังคมสมัยใหม่ทำให้เกิดการสูญเสียความเป็นชุมชน (Sense of Community) เงื่อนไขของสังคม

สมัยใหม่ไม่สามารถตอบสนองให้ปัจเจกบุคคลเกิดความมั่นคง เพราะมีขนาดใหญ่ ซับซ้อนเป็นทางการเกินไป จึงเกิดชุมชนที่ไม่ยึดโยงกับพื้นที่ เช่น ชุมชน จส.100 ชุมชนออนไลน์ทางเครือข่ายคอมพิวเตอร์ เป็นต้น

1.1 ความเป็นชุมชนเมือง

ความเป็นชุมชนมีความแตกต่างกันในลักษณะต่าง ๆ เกณฑ์ที่ใช้ในการแบ่งลักษณะชุมชน คือ ความเป็นเมืองและความเป็นชนบท โดยดูจากความหนาแน่นประชากร จำนวนบ้านเรือน ระบบสาธารณูปโภค ต่าง ๆ ที่มีผลเกี่ยวโยงจากการพัฒนาอุตสาหกรรม จึงแบ่งชุมชนได้ 2 ลักษณะ คือ ชุมชนชนบท และชุมชนเมือง โดยผู้ศึกษามุ่งเน้นศึกษาความเป็นชุมชนเมือง เนื่องจากการศึกษาวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาในบริบทพื้นที่ชุมชนเมือง

ชุมชนเมือง (Urban Community) เป็นชุมชนที่มีลักษณะของความหนาแน่นของประชากรมาก บางประเทศไม่ใช้เกณฑ์ความหนาแน่นของประชากร แต่ถือเอาจำนวนประชากรในชุมชนเป็นสำคัญ เช่น ฝรั่งเศสและอิสราเอล ประชากรต้องมากกว่า 2,000 คน สหรัฐอเมริกา ประชากรมากกว่า 2,500 คน เป็นต้น มีอาคาร บ้านเรือนหนาแน่น มีความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี สิ่งแวดล้อมเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมากกว่าสิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ อาชีพมีความหลากหลาย ส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับอุตสาหกรรม การค้าขายและการบริการ สมาชิกมีความเป็นอิสระ เป็นปัจเจกบุคคลสูง ทำให้ความสัมพันธ์เป็นแบบทางการมากกว่าส่วนตัว สามารถอยู่ร่วมกันได้เพราะผลประโยชน์ที่แต่ละคนจะได้รับ (สนธยา พลศรี, 2545) ความเป็นชุมชนเมืองเป็นผลมาจากการพัฒนาชุมชนให้กลายเป็นเมือง ทำให้มีความเจริญในด้านอุตสาหกรรม มีความทันสมัย เจริญก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมากมาย ผู้คนมีอาชีพที่หลากหลาย แต่ในทางกลับกันมีความเจริญย่อมมีความเสื่อมถอย เพราะการเร่งรัดพัฒนาเพื่อความเป็นเมืองดังกล่าวส่งผลให้เกิดผลกระทบจนกลายเป็นปัญหาต่าง ๆ ตามมาโดยเฉพาะปัญหาเด็กและครอบครัว ซึ่งเป็นหนึ่งในปัญหาสังคมที่มีความสำคัญที่สุด

1.2 ชุมชนเมืองกับสภาพครอบครัวที่เปลี่ยนไป

ทิศทางการพัฒนาประเทศที่ผ่านมามุ่งที่จะยกระดับประเทศให้เข้าสู่ยุคทันสมัย (Modernization) มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตจากการเกษตรไปสู่ระบบอุตสาหกรรม (Industrialization) และมุ่งหวังให้ทุกหนทุกแห่งในประเทศมีความเป็นเมือง (Urbanization) แม้

แนวทางการพัฒนาทั้ง 3 ประเด็นจะเป็นเจตนาที่ดีและคงยากที่จะปฏิเสธได้ในท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ แต่ในอีกแง่มุมหนึ่งของสังคมกระแสการพัฒนาดังกล่าวได้ส่งผลร้ายเข้าสู่สถาบันครอบครัว อันเป็นสถาบันหลักของสังคมอย่างรุนแรง ชุมชนเมืองขนาดใหญ่ที่สุดในประเทศไทยคือ กรุงเทพมหานคร อันเป็นศูนย์กลางของการศึกษา เศรษฐกิจพาณิชย์ อุตสาหกรรม การคมนาคมขนส่ง และอื่น ๆ มากมาย จึงเป็นแรงดึงดูดให้มีการเคลื่อนย้ายของประชากร จากภาคพื้นต่าง ๆ ทั่วประเทศหลั่งไหลเข้ามาสู่กรุงเทพฯ ส่วนหนึ่งเพื่อแสวงหาความเป็นอยู่ที่ดีกว่า ความสะดวกสบายที่มีมากกว่า ที่สำคัญเพื่อการมีรายได้ที่มากกว่า ประชากรจึงเพิ่มจำนวนมากขึ้นอย่างรวดเร็ว ก่อเกิดสภาพความแออัดยัดเยียด

การขยายเมืองได้เป็นไปอย่างไร้ทิศทาง ขาดการวางผังเมืองที่ดี จึงทำให้มีการกระจายของประชาชน และสาธารณูปโภค สิ่งอำนวยความสะดวกไม่ทั่วถึง เท่าเทียมกัน เกิดชุมชนแออัดขึ้นมากมาย ประมาณแล้วว่ามีถึง 1,200 แห่ง ปัจจุบันมีจำนวนประชากรถึง 8 ล้านคนเศษ ในพื้นที่ 1,565 ตารางกิโลเมตร นับว่ากรุงเทพมหานคร เป็นเมืองที่ใหญ่กว่าประเทศบางประเทศ เช่น สิงคโปร์ และฮ่องกงเสียอีก ทำให้เกิดความหนาแน่นของที่อยู่อาศัย โดยเฉพาะในบริเวณกลางเมือง ทำให้เกิดปัญหาขึ้นชุมชนเมือง (Urban Crisis) หลายอย่าง อาทิ ปัญหาครอบครัวในชุมชนแออัด (วันชาติ ศุภจัตุรัส, 2550)

1.3 ปัญหาสำคัญที่เด็กและครอบครัวต้องเผชิญในชุมชนเมือง

เงื่อนไขสำคัญของปัญหาสำคัญเด็กและครอบครัวในชุมชนเมือง เกิดจากการพัฒนาของประเทศ ความเป็นเมืองมีการขยายตัว และประชากรมีการย้ายถิ่นจากชนบทเข้าสู่เมืองมากขึ้น การเข้ามาใช้ชีวิตในสังคมเมืองโดยขาดการเตรียมตัวของหลายครอบครัว ทำให้ต้องอาศัยอยู่ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ไม่เหมาะสมและไม่ถูกสุขลักษณะ อีกทั้งยังต้องคอยปรับตัวให้เข้ากับสภาพชีวิตใหม่ และความกดดันทางเศรษฐกิจ ย่อมเป็นแรงผลักดันให้เกิดปัญหาครอบครัวอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ตัวอย่างปัญหาสำคัญที่เด็กและครอบครัวในชุมชนเมืองต้องประสบ เช่น

1.3.1 การขาดความสัมพันธ์ที่ดีในครอบครัว

ความสัมพันธ์ของครอบครัวเปราะบางขึ้นทุกทีในสภาพสังคมเมือง ครอบครัวมีสภาพที่แตกแยก พ่อแม่หย่าร้าง กลายเป็นพ่อ/แม่เลี้ยงเดี่ยว (Single Parent) ที่สำคัญในสังคมเมืองมักพบพ่อหรือแม่ที่มีอายุยังน้อย ขาดวุฒิภาวะในการเป็นครอบครัว ไม่มีความรู้และประสบการณ์ในการเลี้ยงดูเด็ก ทำให้เด็กไม่ได้รับการเอาใจใส่เท่าที่ควรทั้งด้านสุขภาพร่างกาย จิตใจ รวมทั้งเด็กไม่ได้รับการศึกษาอบรมที่เหมาะสม เพราะความเป็นอยู่ของครอบครัวในเมือง

ห้อยแขวนไว้กับโครงสร้างการผลิตในระบบอุตสาหกรรม ทำให้พ่อแม่ต้องรีบออกจากบ้านไปทำงานให้ตรงเวลา ลูกต้องไปโรงเรียนตามเวลา ต่างคนต่างทำหน้าที่ตามกำหนดนัดหมาย เมื่อกลับมาบ้านก็ต้องเตรียมการที่จะไปเผชิญชีวิตในวันต่อไป เวลาที่คนในครอบครัวจะมีให้กันนั้นน้อยลงมากเมื่อเทียบกับครอบครัวในสังคมเกษตรกรรม

ครอบครัวในชุมชนเมืองต่างตกอยู่ในภาวะยากลำบากทางเศรษฐกิจ ต้องอย่างหามรุ่งหามค่ำชนิดที่เรียกว่า “ปากกัดตีนถีบ” ต่างคนต่างต้องดิ้นรนต่อสู้ชีวิตแข่งขันกันหารายได้ ส่งผลต่อสภาพการใช้ชีวิตร่วมกันของบุคคลในครอบครัว และชุมชนที่ พ่อ แม่ หรือผู้ปกครองต้องออกไปทำงานและใช้เวลาอยู่นอกบ้านมากขึ้น การดูแลเอาใจใส่ซึ่งกันและกันของคนในครอบครัวจึงมีน้อยลง ทำให้เด็กจำนวนไม่น้อยต้องใช้ชีวิตอยู่ที่บ้านตามลำพังเมื่อกลับจากโรงเรียน เด็กอาจต้องใช้เวลาในการรอคอยพ่อแม่หรือผู้ปกครองด้วยการเรียนพิเศษหรือเตร็ดเตร่อยู่ตามศูนย์การค้า เด็กจึงใช้เวลาของตนด้วยการใช้สื่อเทคโนโลยีต่าง ๆ เป็นเพื่อน อาจดูภาพยนตร์ ฟังเพลง ร้องเพลง เล่นเกมหรือใช้อินเตอร์เน็ตติดต่อกับเพื่อน ๆ และบ่อยครั้งที่ติดต่อกับคนที่ไม่เคยรู้จักกันมาก่อน ทำให้ข่าวเกี่ยวกับเด็กถูกล่อลวง เด็กติดเกมออนไลน์และเด็กติดการ์ตูนปรากฏบนหน้าหนังสือพิมพ์บ่อยครั้งขึ้น

1.3.2 ความเสื่อมถอยในบทบาทครอบครัว

ความเสื่อมถอยในบทบาทของครอบครัวมีผลมาจากความสัมพันธ์ในครอบครัวที่เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากในปัจจุบันพ่อแม่ส่วนใหญ่ต้องออกไปทำงานนอกบ้าน จึงมีเวลาอยู่กับครอบครัวน้อยลง ประกอบกับความกดดันทางเศรษฐกิจเป็นสาเหตุให้พ่อแม่มีสภาพจิตเสื่อมลงขาดความอดทนและขาดการแสดงออกถึงความเอื้ออาทร เป็นเหตุให้เกิดการทะเลาะวิวาทและเกิดความแตกแยกในครอบครัว โดยเฉพาะครอบครัวในกรุงเทพมหานครที่เกิดปัญหาการหย่าร้างมาก ผลจากปัญหาการหย่าร้างดังกล่าว ทำให้ครอบครัวมีแต่พ่อหรือแม่เพียงฝ่ายเดียว นอกจากจะทำให้เด็กรู้สึกโดดเดี่ยวมากขึ้นแล้ว ยังส่งผลให้พ่อหรือแม่มีปัญหาสุขภาพจิต โดยเฉพาะพ่อแม่มีพื้นฐานสุขภาพจิตที่คลอนแคลนอยู่แล้ว เช่น พ่อแม่วัยรุ่นที่ยังไม่สามารถรับผิดชอบครอบครัวได้ และพ่อแม่ที่เผชิญกับภาวะด้อยโอกาสทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างเรื้อรัง และถูกบีบคั้นจากสังคมรอบด้าน อันเป็นสาเหตุหลักของความเครียดในชีวิตและการเก็บกด ซึ่งจะมีผลต่อไปถึงการแสดงพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมกับลูก

จากรายงานสรุปผลการดำเนินงานร่วมกับหน่วยงาน ในพื้นที่ชุมชนวัดประชาธาภิเษม ปี พ.ศ. 2549 โดยงานกิจกรรมป้องกันในชุมชน ฝ่ายพัฒนาเด็กและครอบครัว มูลนิธิศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็ก พบว่า พ่อแม่หรือผู้ปกครองในชุมชน ขาดทักษะในการเลี้ยงดูบุตรหลาน

มักใช้ความรุนแรงในการลงโทษเด็ก เช่น ตี ด่า พูดคำหยาบ ประชดประชันซึ่งเป็นการสื่อสารที่ไม่เหมาะสม ครอบครัวขาดการทำกิจกรรมร่วมกัน โดยเฉพาะกิจกรรมที่สอดคล้องกับพัฒนาการตามวัยของเด็ก บางครอบครัวปล่อยปละละเลยเด็ก ไม่ดูแลเด็ก นอกจากนี้พบว่า ปัจจัยที่หนุนเสริมให้ปัญหาทวีความรุนแรงขึ้น คือ ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจในครอบครัวที่ไม่เอื้ออำนวยทำงานจนไม่มีเวลาในครอบครัว ก่อให้เกิดความตึงเครียดขึ้นภายในครอบครัว อีกทั้งไม่มีโอกาสหรือช่องทางในการพัฒนาทักษะในการเลี้ยงดูเด็ก จึงแสดงบทบาทในการเป็นพ่อแม่อย่างไม่เหมาะสม ไม่สามารถเป็นแบบอย่าง (Role Model) แก่เด็กในความดูแลได้

1.3.3 เด็กตกอยู่ในสภาวะแวดล้อมที่ไม่เหมาะสม

สภาพแวดล้อมทางด้านบุคคลในชุมชนเมือง โดยเฉพาะในกรุงเทพมหานครมีส่วนส่งผลกระทบต่อเด็กและเยาวชน เพราะผู้คนที่เห็นแก่ตัวมากขึ้น และรวมกลุ่มกันทำกิจกรรมในสถานที่ต่าง ๆ อย่างไม่เหมาะสม เช่น รวมกลุ่มกันมั่วสุม กินเหล้าส่งเสียงดัง อีกทั้งมีพฤติกรรมและประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ที่เป็นแบบอย่างไม่ดีแก่เด็ก เช่น การมั่วสุมเล่นการพนัน มีผับ บาร์ใกล้โรงเรียน หรือแม้แต่ผู้ใหญ่รอบตัวเด็กให้ความรุนแรงแก่ปัญหาอื่น และบางครั้งอาจใช้ความรุนแรงกับเด็กด้วย และด้วยความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีในชุมชนเมือง ทำให้มีกระแสสื่อต่าง ๆ อันไม่เหมาะสม รุมเร้าและเข้าถึงเด็กได้ง่ายดาย สื่อเหล่านี้มีความใกล้ชิดเด็กยิ่งกว่าพ่อแม่เสียอีก ส่งผลให้เด็กมีพฤติกรรมที่เป็นปัญหาต่าง ๆ นานา ยากที่พ่อแม่และครอบครัวจะทัดทานได้ในงานศึกษาของ สมพงษ์ จิตระดับ (2550) ได้ตอบย้ำภาพปัญหาเด็กที่เกิดจากการเผชิญสภาพสังคมในกรุงเทพมหานคร และสภาวะอ่อนแอของสถาบันครอบครัว พบว่า เด็กไทยในกรุงเทพมหานครจะมีลักษณะที่เด่นชัดที่น่าเป็นห่วง 15 ประการ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มบริโภคนิยมสูง ยึดวัตถุคลั่งไคล้ศิลปินต่างชาติ ขาดภูมิคุ้มกันทั้งร่างกาย อารมณ์และจิตใจ ติดสารระเหย ยาเสพติด ก้าวร้าวรุนแรง ถูกกระตุ้นจากสื่อลามกอนาจารต่าง ๆ ได้ง่าย เรียนรู้ทางเพศเร็วกว่าวัยอันควร เสี่ยงต่อการถูกล่อลวงทางเพศ ขาดจิตอาสาและจิตสำนึกสาธารณะ นิยมเล่นพนันบอลตลอดเวลา เป็นต้น

นอกจากนั้น สภาพแวดล้อมทางกายภาพในกรุงเทพมหานครยังส่งผลอันตรายต่อเด็กอย่างมาก จากผลการศึกษา ของโครงการวิเคราะห์สุขภาพของเด็กและเยาวชนไทย โดย สุมิตร สุตรา และคณะ (แพทยสภา, 2552) พบว่า อุบัติเหตุและความรุนแรง เป็นเหตุนำการตายในเด็กไทยที่อายุมากกว่า 1 ปีขึ้นไป รวมทั้งเป็นเหตุแห่งการต้องรักษาตัวในโรงพยาบาลและเกิดความพิการ ในพื้นที่กรุงเทพมหานคร ช่วงปี พ.ศ. 2548-2550 มีเด็กวัยไม่เกิน 18 ปี ต้องตายจากอุบัติเหตุและความรุนแรงทุกชนิด เฉลี่ยปีละ 314 คน คิดเป็นอัตราการตายเท่ากับ 21.8 คน ต่อเด็ก

1 แสคนคน แม้ว่าอุบัติการณ์การตายของเด็กเล็กและเด็กวัยเรียนจะลดลงจากช่วงก่อนปี พ.ศ. 2548 กว่าร้อยละ 20-30 แต่จำนวนเด็กโตและวัยรุ่นที่ต้องตายเพราะเหตุดังกล่าวกลับมีแนวโน้มสูงขึ้น การตายจากอุบัติเหตุจากรถจักรยานในกรุงเทพมหานคร มีสาเหตุหลักมาจากการถูกรถชน การโดยสารและขับขี่รถจักรยานยนต์และรถจักรยาน

จะเห็นว่าในสภาพสังคมเมืองเด็กต้องเผชิญปัญหาต่าง ๆ นานา ต้องมีชีวิตอยู่ท่ามกลางความเจริญทางด้านวัตถุจนกลมกลืนให้เป็นเด็กพันธุ์ใหม่ที่ผู้ใหญ่หลาย ๆ คนมองเห็นว่าเป็นปัญหาของสังคม และอยู่ท่ามกลางโครงสร้างทางกายภาพที่อันตราย การจราจรที่หนาแน่น ก่อเกิดอุบัติเหตุจนบาดเจ็บ พิการ และถึงขั้นเสียชีวิตได้เสมอ จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีการสร้างกลไกการทำงานเพื่อปกป้องคุ้มครองเด็กให้ได้รับความปลอดภัยอย่างรอบด้านและเป็นรูปธรรมเหมาะสมกับสภาพสังคมเช่นนี้

2. แนวคิดการเสริมพลังชุมชน (Community Empowerment)

สถานการณ์การพัฒนาในอดีตที่ผ่านมา พบว่า ชุมชนจำนวนมากในสังคมไทยขาดความเข้มแข็งเกิดภาวะไร้พลังอำนาจ (Powerlessness) ในการจัดการกับชีวิตของตนเองอันเนื่องมาจากการเข้าไม่ถึงโอกาสทางสังคมต่าง ๆ ส่งผลให้กลายเป็นผู้ที่ถูกเรียกว่าผู้ด้อยโอกาส สาเหตุของการพัฒนาที่ล้มเหลวก็เนื่องมาจากว่า แนวคิดการพัฒนาในอดีตที่มองว่านักพัฒนาเป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญ เป็นผู้รู้ดีในปัญหามีหน้าที่หาวิธีแก้ไขปัญหาและบอกให้ชุมชนทำตาม ทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งพิงการช่วยเหลือจากภายนอกตลอดเวลา เป็นการลดทอนพลังของชุมชน เมื่อมีการปรับเปลี่ยนแนวคิดใหม่เกี่ยวกับการพัฒนาที่ให้ความสำคัญกับคนในชุมชนเป็นศูนย์กลางจึงเน้นการส่งเสริมพลังหรือศักยภาพของคนและชุมชนมากขึ้น

2.1 ความหมายและความเข้าใจเกี่ยวกับ “พลังชุมชน”

ประเวศ วะสี ได้กล่าวถึงเรื่องอำนาจและพลังทางสังคมว่ามี 3 ส่วน ได้แก่ (1) พลัง “พละนาคุณภาพ” หมายถึงพลังอำนาจซึ่งมาจากการใช้กำลัง(สังคมที่ใช้พลังแบบนี้ เป็นสังคมในรูปแบบที่เก่าแก่ที่สุด มีมาตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบัน และมักเป็นสังคมที่ล้าหลัง (2) พลัง “ธนาคุณภาพ” หมายถึงพลังอำนาจซึ่งได้มาจากการใช้อำนาจทางการเงิน และ (3) พลัง “สังคมนานาคุณภาพ” หมายถึงพลังทางสังคมหรือชุมชน พลังส่วนที่สามมีความสำคัญและสอดคล้องกับเป้าหมายของ

การพัฒนาชุมชนและสอดคล้องกับขอบเขตในการศึกษาครั้งนี้ ดังนั้นผู้ศึกษาจึงหยิบยกความหมายของพลังชนิดนี้มาทำความเข้าใจ ภายใต้คำจำกัดความของ ประเวศ วะสี สรุปได้ว่า

พลัง “สังคมนุภาพ” หมายถึง พลังทางสังคมหรือชุมชน บางที่เรียกว่า “ประชานุภาพ” พลังชนิดนี้เชื่อใน “อำนาจของความรู้” ซึ่งเกิดจากการรวมตัวกัน ร่วมคิดร่วมทำ และการระดมสมองเพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ เป็นอำนาจในลักษณะของการประสานร่วมมือกัน เป็นพลังอำนาจที่รวมตัวกันอยู่ในพื้นที่จริงทางภูมิศาสตร์หรือทางไซเบอร์ สเปส (Cyber Space) ก็ได้ โดยผ่านสื่ออิเล็กทรอนิกส์ ที่ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน พลังเช่นนี้จึงมาจากหลายแหล่งความคิด และมีอำนาจในการแก้ไขปัญหาทุกชนิด โดยไม่ต้องใช้ความรุนแรง ฐปธรรมทางโครงสร้างของพลัง “สังคมนุภาพ” จะเข้าไปในลักษณะแนวนอน และร่วมประสานความร่วมมือก่อเกิดอำนาจที่เป็นอำนาจแบบผู้หญิง คือถ้อยที่ถ้อยอาศัยซึ่งกันและกัน ไม่มีลักษณะของความเป็นผู้นำที่โดดเด่น (ประเวศ วะสี, 2543)

เมื่อพิจารณาจากความหมายข้างต้นชุมชนที่มีพลังจะมีลักษณะโดดเด่นคือ มีพลังอำนาจของความรู้ ที่จะส่งผลให้ชุมชนพึ่งตนเองได้ สามารถรู้เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลง คนในชุมชนสามารถดำรงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี และมีความเท่าเทียมกัน ไม่ได้ให้ความสำคัญกับผู้นำที่โดดเด่นหรือการสืบทอดอำนาจ และไม่ว่าจะจะเป็นชุมชนแบบใดก็สร้างให้เกิดพลังได้ทั้งนั้นไม่ได้จำกัดอยู่แต่เพียงว่าเป็นชุมชนอาณาเขตเดียวกันเท่านั้น แต่ยังครอบคลุมไปถึงชุมชนเสมือนจริง (Virtual Community) ที่ประเวศ วะสี เรียกว่า “ไซเบอร์ สเปส (Cyber Space)” ทั้งนี้และทั้งนั้น พลังที่เกิดขึ้นในชุมชนท้องถิ่นจะเกิดขึ้นได้ง่ายหรือยากนั้น ขึ้นอยู่กับฐานทุนทางสังคมที่สำคัญ 4 ประการ ได้แก่ (1) ฐานทรัพยากร (2) เครือข่ายทางสังคม (3) ระบบความรู้ และ (4) วัฒนธรรมและความเชื่อ ซึ่งทั้ง 4 ฐานนี้เป็นตัวกำหนดพลังอำนาจของชุมชน โดยพิจารณาจากวิถีชุมชนโดยรวม ระบบคุณค่า ความเชื่อ การจัดความสัมพันธ์ของชุมชนที่มีลักษณะเฉพาะถิ่นซึ่งเป็นเครื่องโยงใยสายสัมพันธ์ของคนไว้ด้วยกัน และองค์ความรู้ในการดำรงชีวิตภายใต้บริบทของชุมชน (สีลาภรณ์ บัวสาย, 2547, น. 10-34)

2.2 ลักษณะของชุมชนที่มีพลังเข้มแข็ง

ชุมชนที่มีพลังจะมีลักษณะความเป็นชุมชนในภาคสาธารณะ เป็นสังคมของส่วนรวมที่ไม่ใช่การจัดการโดยภาครัฐหรือภาคทุนที่แสวงหาผลประโยชน์ และสามารถพิจารณาความเป็นชุมชนที่มีพลังจากองค์ประกอบ 4 ประการ คือ (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2546)

1. เป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ (Learning Organization) เป็นชุมชนที่ตื่นตัวอยู่ตลอดเวลา รู้ข่าวคราวทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของประเทศ รวมทั้งการเพิ่มพูนความรู้บางด้านที่จำเป็น เช่น ด้านอาชีพ ด้านการเมือง การปกครอง ให้กับชุมชนอย่างครอบคลุม และลึก การเรียนรู้ที่เน้นการเรียนรู้จากการปฏิบัติ การลงมือทำการร่วมมือทำเป็นกลุ่ม เป็นความรู้จริง ผลการเรียนรู้จะเป็นพลังปัญญา

2. เป็นชุมชนที่มีและใช้วิธีการจัดการอย่างมีประสิทธิภาพ หรือรู้จักจัดการตนเอง (Community Management) ทั้งการวางแผน การเตรียมการเพื่อการดำเนินการตามแผน ลงมือดำเนินการตามแผน และการประเมินผล

3. เป็นชุมชนที่มีจิตวิญญาณ (Spirituality) สะท้อนออกมาในรูปแบบที่มีกลุ่มคนที่รักดีและอุทิศตนทำงานเพื่อส่วนรวม รู้สึกเป็นเจ้าของชุมชน มีผลประโยชน์ในปัจจุบันหรือในอนาคตตรว่ร่วมกันกับชุมชน สิ่งนี้ทำให้ชุมชนมีชีวิตจิตใจ พร้อมทั้งจะเจริญเติบโตหรือเสื่อมสลายตามสภาพสิ่งแวดล้อมและร่างกายได้

4. เป็นชุมชนที่มีสันติภาพ (Peaceful) ผู้คนในชุมชนมีความสามัคคี มีความสุข มีคุณธรรม มีคุณภาพ สันติภาพ เป็นผลของหลายเหตุ เช่น คนในชุมชนมีความสุข มีความสมดุลในด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ปรองดองรู้จักสามัคคี รู้จักการจัดการชุมชน มีผู้นำ คือ มีพลังในการวางแผนเพื่อชุมชน

นอกจากนี้ ยังมีนักวิชาการเสนอกรอบตัวชี้วัดความเป็นชุมชนที่เข้มแข็งสำหรับองค์กรชุมชน ครอบคลุมใน 4 ประการ (อนุชาติ พวงสำลี และ อรทัย อาจอ่ำ, 2541, น. 10-13) ได้แก่

1. ภูมิปัญญา ระบบความเชื่อ ระบบความคิดของชุมชน ด้จากการสืบทอดองค์ความรู้ การพัฒนาองค์ความรู้ใหม่ที่เหมาะสมกับยุคสมัย

2. การจัดการกลุ่ม/องค์กรชุมชน พิจารณาได้จากวัตถุประสงค์ของการรวมกลุ่ม การมีกฎ กติกา จำนวนและคุณภาพของสมาชิกที่เข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ คุณภาพของกรรมการกลุ่ม กิจกรรมและกองทุนของกลุ่ม

3. กระบวนการเรียนรู้และเครือข่ายการเรียนรู้ ด้จากการศึกษาดูงาน เวทีแลกเปลี่ยนความรู้และการขยายเครือข่ายความร่วมมือ ซึ่งจะสะท้อนภาพการยกระดับภูมิปัญญา และการเรียนรู้ของชุมชน การเชื่อมโยงภูมิปัญญาระหว่างชุมชน

4. ผลกระทบจากการดำเนินงานขององค์กรชุมชนในด้านต่าง ๆ โดยเน้นการวัดถึงผลที่เกิดขึ้นกับชุมชนเป็นหลักในด้านต่าง ๆ อาทิ ด้านเศรษฐกิจและอาชีพ ด้านสังคมวัฒนธรรม ด้านทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม

นอกจากประเด็นของนักวิชาการที่นำมาเสนอ ผู้ศึกษาคิดว่า นอกจากพลังในชุมชน จะแสดงออกมาในลักษณะของความเข้มแข็งภายในชุมชนที่เป็นเรื่องของภูมิปัญญา การจัดการกระบวนการเรียนรู้ การจัดการในชุมชน และการมีสำนึกร่วมในความเป็นชุมชนแล้ว ยังต้องสะท้อนภาพของความเป็นตัวของตัวเองของชุมชน ปลอดภัยจากการถูกระทำการจากคนภายนอก ชุมชน มีอิสระเสรีภาพในการนำการพัฒนาด้วยตนเอง และมีความเคลื่อนไหวทางการเมืองเพื่อการเปลี่ยนแปลงไปสู่ชีวิตที่ดีกว่า ในบางชุมชนอาจมีการเรียกร้องเพื่อพิทักษ์สิทธิชุมชนของตนเอง อย่างที่ชุมชนพึงมีพึงได้รับ ปลอดภัยจากการถูกระทำการย้ายจากโครงการพัฒนาที่ส่งผลเสียแก่ชุมชน เช่น กรณีชุมชนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลายชุมชนที่รวมตัวกันคัดค้านการสร้างโรงไฟฟ้าบ่อนอก-หินกรูด คัดค้านนิคมอุตสาหกรรมมาบตาพุด เป็นต้น

กล่าวโดยสรุปได้ว่า พลังชุมชน เป็นพลังชนิดที่เชื่อมโยง “อำนาจของความรู้” ซึ่งเกิดจากการรวมตัวกัน ร่วมคิดร่วมทำ และการระดมสมองเพื่อเข้าแก้ไขปัญหาต่าง ๆ เป็นอำนาจในลักษณะของการประสานร่วมมือกัน ชุมชนที่มีพลังทางปัญญาจะมีลักษณะของการเป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ที่เน้นการเรียนรู้จากการปฏิบัติ การลงมือทำการร่วมมือทำเป็นกลุ่ม ร่วมคิด ร่วมทำ เพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาสู่สิ่งที่ดีกว่า ก่อเกิดความรู้จริง ผลการเรียนรู้จะเป็นพลังปัญญาส่งผลให้ชุมชนมีความสามารถและศักยภาพที่ชุมชนมีในการที่จะดำเนินการสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ด้วย การตัดสินใจของตนเองและมีส่วนร่วมเพื่อเปลี่ยนแปลงและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน บนพื้นฐานของปฏิสัมพันธ์ทางสังคมอันดี ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน

พลังชุมชนในการศึกษาคั้งนี้ จึงหมายถึง ศักยภาพและความเข้มแข็งของชุมชน ตั้งแต่ระดับความตระหนักรู้ต่อสภาพที่เป็นอยู่ มีความสามารถในการแสวงหาความรู้อย่างมีส่วนร่วม ตั้งแต่การสังเกต การตั้งคำถาม การค้นหาคำตอบ การวิเคราะห์ สังเคราะห์ วางแผนและปฏิบัติการเปลี่ยนแปลงเพื่อแก้ไขปัญหาให้มีสภาพที่ดีขึ้น มีบรรยากาศแห่งการเรียนรู้ที่เน้นการเรียนรู้จากการปฏิบัติการต่าง ๆ ประกอบกับมีปฏิสัมพันธ์ภายในกลุ่มและมีสำนึกร่วมกันในการปฏิบัติการเพื่อสร้างเสริมความปลอดภัยแก่เด็กในชุมชนได้อย่างสอดคล้องกับบริบทที่เป็นอยู่

2.3 การเสริมพลังชุมชน (Community Empowerment)

การเสริมพลัง (Empowerment) เป็นกระบวนการทางสังคมที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของบุคคล องค์กรและชุมชน ให้มีความเป็นตัวของตัวเอง สามารถควบคุมตนเอง ในการเลือกและกำหนดอนาคตของชุมชนได้ การเสริมพลังจึงเป็นกระบวนการที่บุคคลในสังคมมีส่วนร่วมกิจกรรมด้วยกัน เพื่อก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของสังคมและสิ่งแวดล้อมในแนวทางที่พึงประสงค์ แต่ไม่ใช่เป็นการเสริมพลังที่จะไปบังคับหรือครอบงำต่อคนอื่นที่เคยกดขี่ต่อบุคคล กลุ่ม หรือชุมชนนั้น ๆ (Wallerstein, 1992, อ้างถึงใน มนัส พุกฤษ์สุนันท์, มันทนา บัววัฒนา, และ จินตนา ชุณหภุมดา, 2548, น. 15) ซึ่งท่านปรมาจารย์เปาโล แฟร์ ได้เสนอแนวคิดไว้ว่า การเสริมสร้างพลังเป็นผลจากการเรียนรู้หรือการศึกษาเพื่อความเป็นอิสระ เป็นเส้นทางของการปลดแอก (Liberate) จากการถูกครอบงำ/กดขี่ของผู้มีอำนาจเหนือกว่าชุมชน พลังไม่ได้มาจากการหยิบยื่นให้แต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในของผู้คน ที่เป็นผู้เรียนรู้จากสิ่งที่ตนเองทำ เป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ผ่านการสะท้อนไตร่ตรองอย่างเป็นอิสระควบคู่การปฏิบัติการเพื่อการเปลี่ยนแปลง (Praxis) (แฟร์, 2517)

กระบวนการเสริมพลังชุมชนเป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนาชุมชนจะช่วยให้ชุมชนหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำในการพัฒนาจากหน่วยงานภาครัฐที่มักจะหยิบยื่น ยัดเยียดให้ไปสู่อการแก้ไขปัญหาชุมชนด้วยศักยภาพของชุมชน ก่อเกิดความยั่งยืนของการพัฒนา ด้วยกระบวนการที่ส่งเสริมให้ชุมชน จัดการและแก้ไขปัญหาได้ด้วยวิธีคิดและการตัดสินใจได้ด้วยศักยภาพของชุมชนเองอย่างเต็มกำลัง เป็นกระบวนการขับเคลื่อนเพื่อเปลี่ยนแปลงทางสังคม เริ่มต้นจากสิ่งที่ชุมชนเป็น สิ่งที่ชุมชนต้องการ (Start where they are) และอาศัยการมีส่วนร่วมจากทุกหน่วยย่อยของชุมชน เพื่อนำไปสู่การมีความสามารถในการจัดการชุมชนอย่างที่ชุมชนมุ่งหวังด้วยตัวชุมชนเอง

2.3.1 เป้าหมายของการเสริมพลังชุมชน

การเสริมสร้างพลังชุมชนมีเป้าหมายสำคัญ 3 ประการ ดังที่มีการเสนอในรายงานการพัฒนาคอนของประเทศไทยปี พ.ศ. 2546 ของสำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (United Nations Development Program: UNDP) ระบุความมุ่งหมายเชิงยุทธศาสตร์ของการเสริมพลังชุมชน (สำนักงานโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ, 2546, น. 33-34) ดังนี้

1. การเสริมสร้างพลังชุมชนเพื่อแก้ปัญหาด้วยตนเอง เป็นการสร้างรากฐานเพื่อให้เกิดภาวะพึ่งตนเองขึ้นมาใหม่ เป็นขั้นตอนที่สำคัญในลำดับแรกซึ่งมิได้หมายความว่าชุมชนจะต้องถอนตัวออกจากระบบสังคมโดยรวม หรือจะต้องทำเองใช้เองทั้งหมด หากแต่ลดการพึ่งพิง

พึ่งพาทั้งความรู้ ความคิด เงินทุน เทคโนโลยีที่เป็นกลไกลดรอนพลังอำนาจของชุมชนลงให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ เป็นการรื้อฟื้นความเชื่อมั่นในศักยภาพและความสามารถของตนเองจนเกิดการเรียนรู้ สามารถนำความรู้มาใช้และสามารถประยุกต์ความรู้ให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้อย่างเหมาะสม

2. การเสริมสร้างพลังชุมชนเพื่อต่อรองและร่วมมือกับรัฐ ชุมชนใช้การเจรจาต่อรองกับรัฐและกลุ่มอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจอื่น ๆ เพื่อให้เกิดการยอมรับ ได้มาซึ่งทรัพยากรและได้รับความร่วมมือ การเจรจาต่อรองจะประสบความสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อชุมชนสร้างทุนทางสังคมภายในชุมชนของตนเองได้เพื่อใช้ในการต่อรอง หรือการขยายเครือข่ายความร่วมมือออกไปสู่ชุมชนใกล้เคียงอื่น ๆ ให้เป็นพันธมิตรในการจัดการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน

3. การเสริมสร้างพลังชุมชนและเครือข่ายเพื่อต่อรองและพิทักษ์สิทธิชุมชน เนื่องจากแรงกดดันทางสังคมจากภายนอกชุมชน เป็นอุปสรรคในการดำรงวิถีการทำมาหากินและการใช้ชีวิตอย่างอิสระของชุมชน ดังนั้น ชุมชนจึงต้องเรียนรู้วิธีการเรียกร้องสิทธิต่าง ๆ เพื่อก้าวข้ามอุปสรรคดังกล่าว เรียนรู้ในการประสานความร่วมมือกับพันธมิตรเพื่อให้สามารถ “ขยายพื้นที่ทางสังคม” ให้ได้รับการยอมรับออกไปในวงกว้าง โดยเชื่อมโยงเข้ากับองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการที่เข้าใจปัญหา ตลอดจนสื่อมวลชนที่มีคุณภาพ รวมทั้งพยายามเปลี่ยนแปลงตนเองให้พ้นจากสภาวะไร้อำนาจ อันเนื่องมาจากการเป็นชนกลุ่มน้อยหรือกลุ่มด้อยโอกาสในสังคม

2.3.2 การเรียนรู้อย่างมีส่วนร่วม: กระบวนการสำคัญในการเสริมพลังชุมชน

การเสริมพลังต้องเริ่มจากการพัฒนาศักยภาพทางปัญญาอันเกิดจากการแลกเปลี่ยนและเรียนรู้จากการปฏิบัติ ท่ามกลางความคิดที่แตกต่างหลากหลาย บนพื้นฐานการมีส่วนร่วม และมีการพินิจ พิจารณาระหับทเรียนจากการปฏิบัติด้วยสะท้อนไตร่ตรองร่วมกันซึ่งเรียกว่า “Praxis” (แฟร์, 2517) ผ่านกระบวนการเรียนรู้อย่างมีส่วนร่วมในชุมชน (Participatory learning) ที่ต้องดำเนินไปบนพื้นฐานการมีส่วนร่วมและให้ความสำคัญกับการส่งเสริมจิตสำนึกสาธารณะ ข้ามพ้นความเห็นแก่ตัวของปัจเจกบุคคล

เดวิท แมทิวส์ กล่าวถึงการเรียนรู้ของชุมชนว่า

เป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันร่วมกับคนอื่นในชุมชน . . . ไม่แยกขาดจากจิตสำนึกสาธารณะเพราะเป็นจุดเริ่มต้นในการพัฒนาชุมชนที่ทำให้ประชาชนรู้สึกถึงความเป็นเจ้าของชุมชน ดังนั้น จำเป็นต้องมีการสร้างจิตสำนึกก่อร่วมต่อสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนกำหนดประเด็นสาธารณะร่วมกัน เมื่อกำหนดแล้วก็มาร่วมเรียนรู้ที่ไม่ใช่การรับฟังข้อเสนอและข้อมูลเท่านั้น แต่เป็นการเข้าใจมุมมองต่อปัญหาที่คนอื่นเสนอด้วย . . . (แมทิวส์, 2540, น. 8-18)

การเรียนรู้ลักษณะนี้เป็นการเรียนรู้แบบองค์รวมที่ผ่านประสบการณ์ประสานร่วมกับ ทฤษฎี เป็นการเรียนรู้ท่ามกลางการปฏิบัติ (Learning by Practice) เป็นการกระทำพร้อมกับการสะท้อนไตร่ตรอง (Action and reflection) จนเกิดเป็นความตระหนัก (Awareness) ในสถานการณ์ มองเห็นสาเหตุ เงื่อนไขที่เป็นอยู่ ปลูกจิตสำนึกทางอุดมการณ์ (Consciousness raising) ให้เข้าใจในความสัมพันธ์ของโครงสร้างทางสังคมที่เข้ามากระทบกับชุมชน นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทำให้ผู้คนค้นพบตัวตนและสร้างสรรค์ความรู้สอดคล้องกับความจริง จนสามารถมีอิสระในการคิดและการกระทำ ไร้พลังของการรวมกลุ่ม พลังชุมชน นำไปสู่การพัฒนาชุมชนโดยคนในชุมชนในเส้นทางที่ชุมชนเลือกจะเป็นไป

3. แนวคิดการปกป้องคุ้มครองเด็ก (Child Protection)

นับแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เด็กต้องเผชิญปัญหามากมายหลายประการ โดยเฉพาะการตกเป็นผู้ถูกทารุณกรรมจากผู้ใหญ่ทั้งหลาย ที่นับวันจะมีความรุนแรงและความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ซึ่งปัญหานี้ไม่ได้ส่งผลกระทบโดยตรงแก่เด็กและครอบครัวเท่านั้น หากแต่ยังส่งผลกระทบต่อสังคมโดยรวมด้วย หลายประเทศให้ความสนใจในการแก้ไขปัญหาอย่างมาก เช่นเดียวกับกับในประเทศไทยที่ได้มีการรับรองปฏิญญาระดับโลกว่าด้วยความอยู่รอด การปกป้องและพัฒนาเด็ก (World Declaration of the Survival Protection and Development of Children) เมื่อปี พ.ศ. 2534

ต่อมาในปี พ.ศ. 2535 ได้ลงนามเข้าเป็นภาคีในอนุสัญญาว่าด้วยสิทธิเด็กแห่งองค์การสหประชาชาติ (Convention on the Rights of the Child) ซึ่งอนุสัญญาว่าด้วยสิทธิเด็กมีบทบาทอย่างมากในการชี้แนะสังคมโลกให้คุ้มครองและพัฒนาเด็กจากมิติของสิทธิขั้นพื้นฐาน (Fundamental Rights) ดังนั้น ทุกภาคส่วนในสังคมจำต้องตระหนักและรับผิดชอบร่วมกันในการปกป้องคุ้มครองสิทธิเด็กดังกล่าวอย่างเสมอภาค และในปี พ.ศ. 2537 มีการประกาศปฏิญญาเพื่อเด็กไทย (National Declaration of Children) เพื่อกำหนดทิศทางและพันธกรณีเพื่อร่วมกันพัฒนาเด็ก และมีการจัดทำแผนปฏิบัติการหลักของปฏิญญาเพื่อเด็ก (พ.ศ. 2535-2544) (สำนักงานคณะกรรมการและส่งเสริมการประสานงานเยาวชนแห่งชาติ, 2543, น. 1-2) และมีการตราพระราชบัญญัติคุ้มครองเด็ก พ.ศ. 2546 ขึ้น เพื่อเป็นเครื่องมือและกลไกสำคัญในการปกป้องคุ้มครองสิทธิเด็กอย่างทั่วถึงและเสมอภาค ตามอนุสัญญาว่าด้วยสิทธิเด็กแห่งสหประชาชาติ และรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย

3.1 ความหมายการปกป้องคุ้มครองเด็ก

เด็กที่ได้รับความคุ้มครองตามพระราชบัญญัติคุ้มครองเด็ก พ.ศ. 2546 ในมาตรา 4 มีนิยาม คือ “บุคคลที่มีอายุต่ำกว่า 18 ปีบริบูรณ์ แต่ไม่รวมถึงผู้ที่บรรลุนิติภาวะด้วยการสมรส” อย่างไรก็ตามในมาตรา 33 วรรค 5 ระบุไว้ว่า หากเด็กเข้าสู่กระบวนการสงเคราะห์คุ้มครองสวัสดิภาพ หรือส่งเสริมความประพฤติตามกฎหมายแล้ว แม้ภายหลังเด็กมีอายุครบ 18 ปีบริบูรณ์ ก็ยังมีสิทธิที่จะได้รับการสงเคราะห์หรือทำให้พนักงานเจ้าหน้าที่หรือรัฐไม่มีอำนาจคุ้มครองสวัสดิภาพหรือส่งเสริมความประพฤติต่อไปได้ (กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์, ม.ป.ป.)

ส่วนคำว่า “การปกป้องคุ้มครองเด็ก” เป็นคำกว้าง ๆ มีความหมายครอบคลุมการทำงานหลายระดับ ทั้งการปกป้องเด็กให้ปลอดภัยจากความรุนแรงและอันตรายต่าง ๆ การช่วยเหลือเด็กจากการถูกละเมิดสิทธิและแสวงหาประโยชน์ที่ไม่เหมาะสมจากเด็ก รวมถึงการพัฒนาระบบสภาพแวดล้อมให้ปลอดภัย และเอื้อต่อการเจริญเติบโตของเด็ก จากรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ การพัฒนาระบบคุ้มครองเด็กในสังคมไทยที่ศึกษาโดย อภิญา เวชชัย (2552, น. 42-43) ได้กล่าวถึงความหมายของการคุ้มครองเด็กโดยภาพรวมว่า มีความหมาย 2 นัยยะ คือ

นัยยะแรก หมายถึง กระบวนการให้ความช่วยเหลือ ปกป้องเด็กจากอันตราย หรือ ความเสี่ยงภัย จากปัจจัยหลายด้านที่กระทำต่อเด็กทั้งร่างกาย จิตใจ อารมณ์ และมีผลต่อการขัดขวางพัฒนาการ การเจริญเติบโตของเด็ก ทั้งนี้เน้นการประเมินสถานะเด็กและครอบครัว เพื่อค้นหาปัญหาในมิติต่าง ๆ และมีแผนให้การสงเคราะห์ การคุ้มครอง และพัฒนาศักยภาพเด็กร่วมกับการทำงาน กับครอบครัว ชุมชน อย่างเป็นองค์รวม โดยอาศัยการทำงานและการตัดสินใจร่วมจากสหวิชาชีพต่าง ๆ

นัยยะที่สอง หมายถึง การเน้นการพัฒนาศักยภาพของหน่วยงาน/องค์กรระบบบริการ กลไกคณะทำงาน ระเบียบปฏิบัติ หรือกิจกรรมให้ความช่วยเหลือรูปแบบต่าง ๆ ภายใต้แนวคิดพื้นฐานที่ต้องสร้างสภาพแวดล้อมที่ปลอดภัยแก่เด็ก

ในการศึกษาครั้งนี้คำว่า “การปกป้องคุ้มครองเด็ก” มีความหมายสอดคล้องกับนัยยะที่สอง ที่เน้นการพัฒนาหลักชุมชนดำเนินกิจกรรมเพื่อเด็กบนพื้นฐานแนวคิดการสร้างสภาพแวดล้อมที่ปลอดภัยสำหรับเด็ก โดยเน้นการป้องกันอันตรายจากสภาพแวดล้อมที่จะเข้ามากระทบต่อเด็ก เพื่อให้เด็กอยู่ในสภาพแวดล้อมที่เหมาะสม ปลอดภัย และสอดคล้องกับพัฒนาการของเด็ก

3.2 หลักการ และกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการปกป้องคุ้มครองเด็ก

3.2.1 อนุสัญญาว่าด้วยสิทธิเด็ก (Convention on the Rights of the Child)

ประเทศไทยได้ลงนามเป็นภาคีในอนุสัญญาว่าด้วยสิทธิเด็กแห่งองค์การสหประชาชาติ ปี พ.ศ. 2535 โดยคุ้มครองสิทธิเด็กขั้นพื้นฐาน (Fundamental rights) 4 ด้าน ได้แก่ สิทธิที่จะมีชีวิตอยู่รอด (Rights to survival) สิทธิที่จะได้รับการพัฒนาอย่างรอบด้าน (Rights to development) สิทธิที่จะได้รับการปกป้องคุ้มครอง (Rights to protection) และสิทธิการมีส่วนร่วม (Rights to participation) (คณะกรรมการสิทธิมนุษยชน, 2542)

จะเห็นว่าสิทธิในการได้รับการปกป้องคุ้มครองเป็นหนึ่งในสิทธิเด็กขั้นพื้นฐานที่เด็กควรจะได้รับ จากการศึกษาอนุสัญญาว่าด้วยสิทธิเด็กผู้ศึกษาเข้าใจว่า เด็กมีสิทธิที่จะได้รับการปกป้องคุ้มครองในทุกรูปแบบที่จะเป็นอันตรายต่อเด็ก เช่น การปกป้องคุ้มครองจากการถูกทำร้าย ทั้งทางร่างกาย จิตใจ การล่วงละเมิดทางเพศ และการแสวงหาประโยชน์ในรูปแบบต่าง ๆ จากเด็ก การปกป้องคุ้มครองจากโรคภัยต่าง ๆ ตามมาตรฐานสาธารณสุขที่ดีที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ การปกป้องคุ้มครองจากการใช้แรงงานเด็กที่ผิดกฎหมาย การปกป้องคุ้มครองไม่ให้ได้รับผลกระทบจากการพิพาทกันด้วยอาวุธ และการปกป้องคุ้มครองในกรณีเด็กที่ตกเป็นผู้ต้องหา เป็นต้น

3.2.2 แนวคิดโลกที่เหมาะสมสำหรับเด็ก (A World Fit for Children)

ประเทศไทยได้เข้าร่วมประชุมประชุมสมัชชาสหประชาชาติสมัยพิเศษ (สมัยที่ 27) (UNGUSS) ว่าด้วยเรื่องโลกที่เหมาะสมสำหรับเด็ก (A World Fit for Children) ในปี พ.ศ. 2545 ผลสรุปจากการประชุมได้รับการนำเสนอต่อผู้นำรัฐบาลต่าง ๆ ทั่วโลกและมีปฏิญญาพร้อมด้วยแผนงานการสร้างโลกที่เหมาะสมสำหรับเด็กเพื่อร่วมกันช่วยเหลือเด็กทั่วโลกโดยมีเป้าหมายคือการส่งเสริมคุณภาพชีวิต การจัดการศึกษาที่มีคุณภาพ การปกป้องคุ้มครองเด็กจากการละเมิด การแสวงหาประโยชน์และความรุนแรง และการต่อต้านการติดเชื้อเอชไอวี/โรคเอดส์

โลกที่เหมาะสมสำหรับเด็กเป็นโลกที่เด็กทุกคนได้เริ่มต้นชีวิตที่ดีที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ สามารถเข้าถึงการศึกษาขั้นพื้นฐานที่มีคุณภาพ และเป็นโลกที่เด็กทุกคนมีโอกาสได้พัฒนาความสามารถของตนภายในสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยและปลอดภัย ได้รับการส่งเสริมพัฒนาการทางร่างกาย จิตใจ จิตวิญญาณ สังคม อารมณ์ สติปัญญาและวัฒนธรรมของเด็กโดยถือว่าเป็นเรื่องสำคัญของชาติและสังคมโลก ในการดำเนินงานทุกเรื่องเกี่ยวกับเด็กต้องคำนึงถึงประโยชน์สูงสุดของเด็ก ขจัดความยากจนและลงทุนกับเด็ก ไม่เลือกปฏิบัติต่อเด็กทุกรูปแบบ เด็กทุกคนต้องได้เริ่มต้นชีวิตอย่างดีที่สุดเท่าที่จะเป็น ไม่มีความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา ได้รับการปกป้องคุ้มครองจากความรุนแรงในทุกรูปแบบรวมถึงการต่อต้านสงครามและโรคเอดส์ ได้รับ

การเคารพสิทธิเด็กในการแสดงความคิดเห็น บนพื้นฐานของประชาธิปไตย มีความเสมอภาค ความยุติธรรมทางสังคม และคำนึงถึงสิทธิมนุษยชน ปราศจากแบ่งแยกใด ๆ ทั้งสิ้น

สำหรับในประเทศไทย ได้นำแนวคิดนี้มาใช้เป็นแนวทางในการจัดทำเป็นรายนโยบายและแผนยุทธศาสตร์ระดับชาติด้านการพัฒนาเด็กตามแนวทางโลกที่เหมาะสมสำหรับเด็ก (พ.ศ. 2550-2559) โดยสำนักส่งเสริมสวัสดิภาพและพิทักษ์เด็ก เยาวชน ผู้ด้อยโอกาส คนพิการ และผู้สูงอายุ (สท.) กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ ซึ่งเป็นหน่วยงานหลักของภาครัฐในการขับเคลื่อนงานด้านการพัฒนาเด็กและผู้ด้อยโอกาส

3.2.3 พระราชบัญญัติคุ้มครองเด็ก พ.ศ. 2546

พระราชบัญญัติคุ้มครองเด็ก พ.ศ. 2546 จัดทำขึ้นภายใต้หลักการที่สอดคล้องกับอนุสัญญาว่าด้วยสิทธิเด็ก กฎหมายฉบับนี้มีทั้งสิ้น 9 หมวด 1 บทเฉพาะกาล รวมทั้งสิ้น 88 มาตรา ในเนื้อหากล่าวถึงการจัดตั้งคณะกรรมการคุ้มครองเด็ก การปฏิบัติต่อเด็ก การสงเคราะห์เด็กที่ได้รับการดูแลต่ำกว่าเกณฑ์มาตรฐาน การคุ้มครองสวัสดิภาพเด็กที่ต้องตกอยู่ในภาวะเสี่ยง สถานรับสงเคราะห์ สถานคุ้มครองสวัสดิภาพ สถานพัฒนาฟื้นฟูเด็ก การส่งเสริมความประพฤตินักเรียนและนักศึกษาและกองทุนคุ้มครองเด็ก พระราชบัญญัติฉบับนี้ ได้กำหนดให้ทุกคนและทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้องกับเด็ก ทั้งประชาชนทุกคน พ่อแม่ผู้ปกครอง พนักงานเจ้าหน้าที่และหน่วยงานของรัฐ และโรงเรียนสถานศึกษา มีบทบาทหน้าที่ในการคุ้มครองเด็ก ดังนี้

1. ประชาชนทุกคน มีหน้าที่ช่วยเหลือเบื้องต้น และแจ้งเหตุต่อพนักงานเจ้าหน้าที่ เมื่อพบเห็นเด็ก ตกอยู่ในสภาพที่ต้องคุ้มครอง และห้ามกระทำการไม่สมควรต่อเด็ก เช่น ทำทารุณกรรม ทำร้าย ล่วงละเมิดทางเพศต่อเด็ก จำหน่ายแลกเปลี่ยน ให้สุราหรือบุหรี่แก่เด็ก บังคับขู่เข็ญ ส่งเสริม ยินยอมให้เด็กประพฤติตนไม่สมควร เสี่ยงต่อการกระทำผิด เล่นการพนัน เสพสุราหรือ บุหรี่ เข้าไปในสถานที่ที่ไม่สมควร ใช้เด็กไปขอทาน กระทำผิดต่อกฎหมาย แสวงหากองอาชญากร เป็นต้น

2. พ่อแม่ผู้ปกครอง มีหน้าที่อุปการะเลี้ยงดู อบรม สั่งสอนและพัฒนาเด็ก ให้มีความประพฤติเหมาะสม และคุ้มครองเด็กให้มีความปลอดภัย ไม่ทอดทิ้งเด็ก ละทิ้งเด็ก เป็นต้น

3. พนักงานเจ้าหน้าที่และหน่วยงานของรัฐ มีหน้าที่สงเคราะห์ คุ้มครองสวัสดิภาพ และส่งเสริมความประพฤติของเด็ก นักเรียน นักศึกษา ตามอำนาจหน้าที่ที่กฎหมายกำหนด

4. โรงเรียน สถานศึกษา มีหน้าที่กำหนดระเบียบให้นักเรียน นักศึกษา ปฏิบัติตามที่กฎกระทรวงกำหนด และมีหน้าที่ จัดกิจกรรม ระบบงานแนะแนว ให้คำปรึกษาและฝึกอบรมนักเรียน นักศึกษาและผู้ปกครอง เพื่อส่งเสริมให้นักเรียน นักศึกษา มีความประพฤติเหมาะสม มีความปลอดภัย และมีความรับผิดชอบต่อสังคม

3.2.4 กฎกระทรวงกำหนดมาตรฐานขั้นต่ำในการอุปการะเลี้ยงดู อบรมสั่งสอน และพัฒนาเด็กที่อยู่ในปกครองดูแล พ.ศ. 2549

กฎกระทรวงกำหนดมาตรฐานขั้นต่ำในการอุปการะเลี้ยงดู อบรมสั่งสอน และพัฒนาเด็กที่อยู่ในปกครองดูแล พ.ศ. 2549 กำหนดข้อปฏิบัติเพื่อให้เด็กได้รับการปกป้องคุ้มครองอุปการะเลี้ยงดู อบรมสั่งสอน และพัฒนา ไว้ 4 ข้อ (ราชกิจจานุเบกษา ฉบับกฤษฎีกา ประเภท ก. เล่ม 123 ตอนที่ 84 ก 22 สิงหาคม 2549, น. 10-14) สรุปได้ดังนี้

1. เด็กต้องได้รับการ จดทะเบียนการเกิดตามกฎหมายว่าด้วยการทะเบียนราษฎร มีผู้ปกครอง ได้รับการศึกษาและได้รับสิทธิบริการทางด้านสาธารณสุขตามกฎหมายที่เกี่ยวข้อง
2. เด็กต้องมีที่อยู่อาศัยในสภาพแวดล้อมที่ปลอดภัย มีสภาพแวดล้อมทางสังคมและได้รับการให้บริการสาธารณะที่ไม่เป็นผลร้ายต่อชีวิตความเป็นอยู่ของเด็ก โดยผู้ปกครองอาจติดต่อสื่อสารกับชุมชนและสังคมภายนอกเพื่อขอความช่วยเหลือเมื่อมีปัญหาในการอุปการะเลี้ยงดู อบรมสั่งสอน และพัฒนาเด็กที่อยู่ในความปกครองดูแลของตน รวมทั้งต้องเปิดโอกาสให้เด็กมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนและสังคม
3. เด็กต้องได้รับการปฏิบัติด้านสภาวะการเลี้ยงดู ด้านสุขภาพกาย และสุขภาพจิต อย่างเหมาะสมสอดคล้องกับพัฒนาการตามวัย
4. ผู้ปกครองต้องมีศักยภาพและให้การดูแลพื้นฐานด้านร่างกายและจิตใจของเด็ก ดูแลด้านสุขภาพและป้องกันโรค กระตุ้นให้เด็กเกิดการเรียนรู้และการฝึกวินัยในเรื่องต่าง ๆ ตอบสนองทางอารมณ์แก่เด็กสร้างความรัก ความเข้าใจและสร้างสัมพันธภาพที่ดีและความช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่างเด็กกับบุคคลแวดล้อม สร้างความรู้และความเข้าใจในขอบเขตระหว่างตนเองและผู้อื่นของเด็ก ดูแลความปลอดภัยของเด็ก และส่งเสริมให้เด็กแสดงออกทางความคิดเห็นและความสามารถ

3.3 แนวทางการปกป้องคุ้มครองเด็กโดยชุมชน

การดำเนินการปกป้องคุ้มครองเด็กไม่ควรเน้นไปที่การเยียวยาเด็กถูกทำให้ได้รับอันตรายเพราะเป็นเพียงปลายเหตุของปัญหา ควรเน้นที่การป้องกันตั้งแต่ต้นเหตุ นั่นคือการดูแลปกป้องคุ้มครองเด็กให้ปลอดภัยจากความรุนแรงต่าง ๆ อย่างไรก็ตามการที่จะปกป้องคุ้มครองเด็กในปัจจุบันที่สภาพสังคมซับซ้อนวุ่นวายต้องอาศัยความร่วมมือจากทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้องมาร่วมกันสร้างเกราะป้องกันภัยให้เด็ก อย่างสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมที่เด็กอาศัยอยู่ เพราะปัญหาเด็กในชุมชนย่อมไม่สามารถแก้ไขได้ด้วยความรู้สาขาใดสาขาหนึ่ง หรือคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง

เท่านั้น จำเป็นต้องใช้มุมมอง ความรู้และวิทยาการหลากหลายสาขาจากคนหลาย ๆ กลุ่มตั้งแต่ นักวิจัย นักวิชาการ และผู้เชี่ยวชาญแขนงต่าง ๆ ที่สำคัญ คือเจ้าของพื้นที่ที่เป็นผู้นำเป็นผู้รู้ใน ชุมชนและสมาชิกชุมชน ดังนั้นชุมชนจึงต้องมีโครงการ/กิจกรรมที่มุ่งให้เกิดการคุ้มครองเด็กใน ชุมชนเพื่อให้เด็กได้รับความปลอดภัย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

3.3.1 โครงการชุมชนคุ้มครองเด็ก โดยมูลนิธิศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็ก ซึ่งผู้ศึกษา เคยเป็นผู้ปฏิบัติงานในตำแหน่งผู้ประสานงานโครงการ พบว่า มีแนวทางสำคัญในการสร้างชุมชน ปลอดภัยเพื่อปกป้องคุ้มครองเด็ก ดังนี้

1. สนับสนุนส่งเสริมให้ชุมชนจัดกิจกรรมส่งเสริมพัฒนาเด็กและครอบครัว เช่น กิจกรรมสำหรับเด็ก จัดโปรแกรมพัฒนาทัศนคติ ทักษะและความรู้ และสนับสนุนส่งเสริมให้ ครอบครัวจัดกิจกรรมสำหรับเด็ก
2. สนับสนุนส่งเสริมให้ชุมชนจัดกิจกรรมเพื่อสร้างความปลอดภัย ทั้งจากภัย บุคคล และสิ่งแวดล้อม
3. สนับสนุนส่งเสริมให้ชุมชนสร้างระบบกลไกการเฝ้าระวังเพื่อความปลอดภัย และคุ้มครองเด็กเบื้องต้น ให้ความรู้และจัดกิจกรรมเรื่องความปลอดภัย ปัจจุบันเสี่ยง

3.3.2 โครงการชุมชนปลอดภัยชุมชนปลอดภัย (Safety Community) โดยใช้ ชุมชนเป็นศูนย์กลาง (Community Based Program)

โครงการชุมชนปลอดภัยชุมชนปลอดภัย (Safety Community) เป็นอีกแนวทาง หนึ่งที่น่าสนใจในการปกป้องคุ้มครองเด็กจากสภาพแวดล้อมที่อันตราย โดยใช้ชุมชนเป็น ศูนย์กลาง ตามโครงการชุมชนปลอดภัยชุมชนปลอดภัย(Safety Community) โดยศูนย์วิจัยเพื่อ เสริมสร้างความปลอดภัยและป้องกันการบาดเจ็บในเด็ก ภาควิชากุมารเวชศาสตร์ โรงพยาบาล รามาธิบดี คือ การดำเนินงานที่ใช้ชุมชนเป็นศูนย์กลาง(Community Based Program)มุ่งเน้นใน การสร้างพฤติกรรมปลอดภัยหรือพฤติกรรมที่ไม่เสี่ยงกับการบาดเจ็บ ทั้งพฤติกรรมส่วนบุคคล (Individual Behavior) และพฤติกรรมส่วนรวม (Collective Behavior) และการสร้างสิ่งแวดล้อม ที่ปลอดภัย ทั้งเชิงกายภาพ-เทคโนโลยี (Physical and Technological) และเชิงการเมือง-การจัดการ (Political and Organizational) เพื่อให้เกิดการลดลงของการสูญเสียจากการบาดเจ็บทั้งการตาย การพิการ การสูญเสียทางเศรษฐกิจสังคมอื่น ๆ โดยใช้กระบวนการการเรียนรู้ปัญหาและบริหารจัดการตนเองของชุมชนเป็นหลัก (ศูนย์วิจัยเพื่อสร้างเสริมความปลอดภัยและป้องกันการบาดเจ็บ ในเด็ก ภาควิชากุมารเวชศาสตร์โรงพยาบาลรามาธิบดี, 2551)

3.3.3 แผนบูรณาการทางสังคมเพื่อคุ้มครองเด็ก: การวางแผนปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในระดับพื้นที่

นอกจากนี้ในการปกป้องคุ้มครองเด็กให้ปลอดภัยจากบุคคลอันตรายและสภาพแวดล้อมที่ไม่ปลอดภัย ต้องมีการพัฒนากลไกเพื่อปกป้องคุ้มครองเด็กระดับสังคม ดังที่ อัญมณี บุรณกานนท์ (2550, น. 81-82) เสนอว่า สามารถทำได้โดยการจัดทำแผนบูรณาการทางสังคมเพื่อคุ้มครองเด็ก โดยเกิดจากการวางแผนปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในระดับพื้นที่ ผ่านการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในระดับครอบครัว กลุ่มเด็กและเยาวชนแต่ละชุมชน ซึ่งเป็นแผนที่เสนอทางเลือกเชิงบวกให้แก่กลุ่มเด็กและเยาวชนมากขึ้น เช่น

1. การขยายพื้นที่คุณภาพให้เด็กมากขึ้น ซึ่งไม่ใช่เพียงแค่พื้นที่ทางกายภาพเท่านั้น แต่หมายถึงพื้นที่ทางความคิด พื้นที่ทางสังคม และพื้นที่สื่อด้วย และเปิดโอกาสให้เด็กเข้ามาร่วมคิดร่วมทำ และร่วมรับผลประโยชน์ เด็กก็จะกลายเป็นผู้แสดงออก (Active) ที่ไม่ใช่เป็นตัวประกอบ (Passive) ที่ถูกผู้ใหญ่บอกให้ทำอย่างที่ผ่านมา

2. การสร้างกิจกรรมคุณภาพ เพื่อเปิดโอกาสให้เด็กและเยาวชนได้ใช้เวลาไปกับกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ สนุกและแสดงออกถึงอัตลักษณ์ของตนเอง

3. การพัฒนาครอบครัวให้มีคุณภาพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งเสริมให้ครอบครัวมีความรู้และทักษะในการส่งเสริมความปลอดภัยแก่เด็กอีกทั้งมีการวางกฎเกณฑ์แห่งความปลอดภัยร่วมกัน หากมีการดำเนินการเช่นนี้แล้วเด็ก ๆ ทุกคนจะได้รับการปกป้องคุ้มครองจากภัยอันตรายต่าง ๆ ทั้งทางด้านกายภาพและบุคคล อยู่ในสภาพแวดล้อมที่ปลอดภัยทั้งกายภาพและบุคคล ส่งผลให้เด็ก ๆ ในชุมชนได้รับการอุปการะเลี้ยงดูอย่างเหมาะสมและสอดคล้องตามพัฒนาการ มีทักษะในการป้องกันตนเองให้ได้รับความปลอดภัย เต็มโตไปเป็นผู้ใหญ่ที่มีคุณค่าและมีคุณภาพ สร้างสรรค์สังคมที่ดีงามเพื่อเด็กรุ่นต่อไป

4. แนวคิดการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมในงานสังคมสงเคราะห์

การพัฒนาแบบมีส่วนร่วมมีจุดเริ่มต้นมาจากองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ต่อมาเริ่มเป็นที่รับรู้ของสังคมไทยในห้วงไม่กี่ปีที่ผ่านมา ด้วยกระแสของการเมืองที่กระจายออกจากศูนย์กลาง (De-centralize) และการพัฒนายุคใหม่ที่เป็นการพัฒนาจากรากหญ้า (Bottom-up) นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2540 มีรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย เป็นรัฐธรรมนูญฉบับประชาชนที่ถือว่าประชาชนคือหัวใจของประเทศชาติ เป็นรากฐานของการเมืองการปกครอง ให้สิทธิความเสมอภาคและศักดิ์ศรีในความเป็นมนุษย์ของคนไทยทุกคนและมีกำหนดให้ "คน" เป็นศูนย์กลางของการ

พัฒนา การมีส่วนร่วมของประชาชนได้รับการยอมรับว่าเป็นองค์ประกอบที่สำคัญประการหนึ่งในการเป็นตัวชี้วัดระดับการพัฒนา ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8

ในการปฏิบัติงานสังคมสงเคราะห์ได้ยึดเอาหลักการนี้ มาเป็นแนวคิดพื้นฐานในการปฏิบัติงาน เพราะการเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในงานพัฒนา สอดคล้องกับปรัชญาเรื่องความเป็นธรรมและเท่าเทียมในงานสังคมสงเคราะห์ คำนึงถึงศักยภาพและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ดังนั้นการดำเนินงานจึงมุ่งเน้นการทำงานในลักษณะเป็นภาคีหุ้นส่วน (Partnership) ที่เป็นการทำงานร่วมกันระหว่างนักสังคมสงเคราะห์และกลุ่มเป้าหมาย มากกว่าการทำให้หรือจัดการให้เพียงฝ่ายเดียว (Work with not work for) นอกจากนี้รูปแบบการดำเนินงานที่วงการสังคมสงเคราะห์ให้ความสนใจตลอดมา คือ การใช้ชุมชนเป็นพื้นฐาน (Community Based) ในการดำเนินงานด้านต่าง ๆ และการประสานประโยชน์จากผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (Stakeholders) ซึ่งมีความจำเป็นในการดำเนินงานทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็นการดำเนินในลักษณะบริการเฉพาะราย การเสริมสร้างและพัฒนาระดับกลุ่ม การพัฒนาชุมชน การวิจัยทางสวัสดิการสังคม ไปจนถึงการสร้างนโยบายและการบริหารจัดการหน่วยงานด้านสวัสดิการสังคม โดยยึดหลักการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมและมีเป้าประสงค์หลัก คือ การสร้างความยั่งยืนในการพัฒนา

4.1 ความหมายการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม

การพัฒนาแบบมีส่วนร่วม (Participatory Development) มุ่งเน้นการมีส่วนร่วมที่มีความหมายแตกต่างจากความร่วมมือ ซึ่งความร่วมมือหมายถึงการที่มีฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเป็นเจ้าของงาน แล้วขอให้ฝ่ายอื่น ๆ เข้าร่วมในด้านต่าง ๆ เช่น ขอความร่วมมือในการบริจาคทรัพย์ ขอความร่วมมือมาช่วยเก็บขยะ ฯลฯ เป็นการมุ่งจะให้งานหรือกิจกรรมนั้นเสร็จตามความต้องการของเจ้าของงาน ซึ่งเมื่องานหรือกิจกรรมนั้นเสร็จก็หมดความร่วมมือลงไปด้วย ส่วนการมีส่วนร่วม คือ การที่ทุกคนในชุมชนที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับงานหรือกิจกรรมนั้น มาร่วมกันดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นกระบวนการที่ทำร่วมกัน มีความต่อเนื่อง สม่่าเสมอ มีการแก้ปัญหาการทำงานร่วมกัน เรียนรู้ร่วมกัน จนงานนั้นบรรลุผล จากการทบทวนวรรณกรรม พบว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนา มีความหมายใน 2 ลักษณะ จากคู่มือกระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา ซึ่งผู้ศึกษาใช้ประกอบเป็นแนวทางในการปฏิบัติงานในพื้นที่ชุมชน (ปาริชาติ วัลย์เสถียร และคณะ, 2548, น. 198-199) ระบุความหมายทั้ง 2 ลักษณะไว้ ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมในลักษณะที่เป็นกระบวนการของการพัฒนา โดยให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาดังแต่เริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดโครงการ ได้แก่ การร่วมกันค้นหา

ปัญหา การวางแผน การตัดสินใจ การระดมทรัพยากร และเทคโนโลยีในท้องถิ่น การบริหารจัดการ การติดตามประเมินผล รวมทั้งการรับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากโครงการ โดยโครงการพัฒนาดังกล่าว จะต้องมีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชุมชน

2. การมีส่วนร่วมในลักษณะที่มีนัยทางการเมืองมีสองประเภท คือ ประเภทแรกเป็นการส่งเสริมสิทธิและพลังอำนาจของพลเมืองโดยประชาชน หรือชุมชนพัฒนาขีดความสามารถของตนในการจัดการ เพื่อรักษาผลประโยชน์ของกลุ่มควบคุมการใช้และการกระจาย ทรัพยากรของชุมชน อันจะก่อให้เกิดกระบวนการและโครงสร้างที่ประชาชนในชนบทสามารถแสดงออกซึ่งความสามารถของตนและได้รับผลประโยชน์จากการพัฒนา

ลักษณะที่ 2 นี้เป็นการเปลี่ยนแปลงกลไกการพัฒนาโดยรัฐ มาเป็นการพัฒนาที่ประชาชนมีบทบาทหลักโดยการกระจายอำนาจในการวางแผนจากส่วนกลางมาเป็นส่วนภูมิภาค เพื่อให้ภูมิภาคมีลักษณะเป็นเอกเทศ ให้มีอำนาจทางการเมือง การบริหาร มีอำนาจต่อรองในการจัดสรรทรัพยากรอยู่ในมาตรฐานเดียวกัน โดยประชาชนสามารถตรวจสอบได้ อาจกล่าวได้ว่าเป็นการคืนอำนาจ (Empowerment) ในการพัฒนาแก่ประชาชนให้มีส่วนร่วมในการกำหนดอนาคตของตนเอง และต้องคำนึงถึงการพัฒนาที่เท่าเทียมกันของชายและหญิง (Gender) ในการดำเนินงานพัฒนาด้วย

การมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนาถือว่าเป็นกระบวนการทัศน์ทางเลือกในงานพัฒนา ดังที่ ราเจส แทนดอน (Tandon, 2000, pp. 319-329) กล่าวว่า “การพัฒนาแนวนี้เป็นกระบวนการทัศน์การพัฒนาทางเลือก” (Alternative Development Paradigm) เพราะการพัฒนาแบบนี้ให้ความสำคัญกับการพัฒนาในระดับท้องถิ่น (Local-Level Development) ซึ่งตรงกันข้ามกับการพัฒนาระดับชาติ (National-Level Development) เป็นการพัฒนาด้านเล็ก (Small-Scale) เป็นการพัฒนาโดยกลุ่มชุมชนด้วยตนเอง มีการผสมผสานหลากหลายวิธีการบูรณาการตั้งแต่ระดับบุคคล ครอบครัว และชุมชน ซึ่งธรรมชาติของการมีส่วนร่วมเป็นการพัฒนามาจากข้างใน คือ คนในพัฒนาตนเอง ไม่ได้สร้างจากคนภายนอกแต่อย่างใด อุดมการณ์ของการพัฒนาอยู่ที่การเปลี่ยนแปลงระดับรากฐาน (Transformation) ทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคม แนวทางใหม่ในกระบวนการทัศน์ของการพัฒนานี้คำนึงถึง สิ่งแวดล้อม ระบบนิเวศที่สมดุล ความยั่งยืนและความเสมอภาคทางเพศด้วย

4.2 หลักการของการมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนา

หลักการที่เป็นหัวใจสำคัญของการการมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนานั้น คือ ปฏิบัติการพัฒนาเพื่อการเปลี่ยนแปลงโดยคนในชุมชนเพื่อคนในชุมชนผ่านการมีส่วนร่วมในหลากหลายมิติ ดังต่อไปนี้ (Cohen and Uphoff, 1980, pp. 213-218, อ้างถึงใน ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2548, น. 200-201)

1. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ (Decision Making)
2. การมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรม (Implementation)
3. การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ (Benefits)
4. การมีส่วนร่วมในการประเมินผล (Evaluation)

ส่วน เดวิด แมททิวส์ (2540, น. 15-18) ได้เสนอหลักการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน ในกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนมีดังต่อไปนี้

1. การกำหนดประเด็นปัญหาโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน คือ การเปิดโอกาสให้ประชาชนขบคิดปัญหา ไม่เพียงแต่จากแง่มุมผลประโยชน์ของตนเท่านั้น แต่รวมถึงผลประโยชน์ของคนอื่นด้วย ซึ่งเท่ากับเป็นการกระตุ้นให้ประชาชนเกิดสำนึกในชะตากรรมร่วมและเป็นขั้นแรกของการกระตุ้นสำนึกของประชาชน และร่วมแก้ไขปัญหากำลังเกิดขึ้นกับชุมชนของตน

2. การสร้างทางเลือกให้กับชุมชน โดยผ่านกระบวนการสนทนาแบบพินิจพิเคราะห์ เป็นกระบวนการตัดสินใจที่เชื่อมโยงใกล้ชิดกับการปฏิบัติ แม้การสนทนาจะยังไม่ตกลงเห็นพ้องต้องกัน แต่เป็นการสร้างแนวกว้าง ๆ และเผยให้เห็นเป้าหมายที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับผู้เข้าร่วม นอกจากนี้ยังเป็นการสร้างสำนึกความเป็นไปได้ของการดำเนินกิจกรรม ซึ่งเป็นตัวช่วยเสริมสร้างพลังรวมพลังรวมหมู่ในการดำเนินกิจกรรมตามที่ตัดสินใจ

3. การดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เป็นกิจกรรมระดมพลังรวมหมู่ของประชาชน มีความหลากหลาย และเกี่ยวข้องกับประชาชนชนเป็นจำนวนมาก เกิดจากกระบวนการสนทนาแบบพินิจพิเคราะห์ นำมาซึ่งกำหนดแนวทางทั่วไปของการดำเนินกิจกรรมเผยให้เห็นผลประโยชน์ที่เกี่ยวข้องของผู้เข้าร่วม และเป้าหมายที่อาจร่วมกันได้ กิจกรรมสาธารณะเกิดจากเป้าหมายร่วมกันของผู้คนจึงก่อให้เกิดการรวมพลังเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่กันและกัน

4. การประเมินผลกิจกรรมโดยสาธารณะ คือ การเปิดโอกาสให้เข้ามามีส่วนร่วมในการประเมินผลกิจกรรมที่ดำเนินการในชุมชน โดยให้ชาวบ้านตัดสินใจว่าความพยายามและกิจกรรมที่ดำเนินการใดที่ประโยชน์และมีคุณค่าอย่างแท้จริงต่อชุมชนพวกเขาเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนประเมินและปรับเปลี่ยนกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง

การส่งเสริมการมีส่วนร่วมควรทำในทุกมิติ ทั้งการมีส่วนร่วมในการกำหนดระดมความคิดวิเคราะห์ปัญหาพร้อมกันด้วยการให้ประชาชนได้ร่วมกันเรียนรู้สภาพของชุมชนในลักษณะของการร่วมคิด การวางแผนปฏิบัติการร่วมกันเป็นการนำสิ่งที่ร่วมกันคิดมากำหนดเป็นแผน การดำเนินการพัฒนาเป็นการนำแผนงานที่ได้ไปร่วมกันทำ และการติดตามประเมินผลการพัฒนาเป็นการร่วมกันติดตามผลงานที่ทำ และแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นระหว่างการทำงาน ร่วมกันคิดพัฒนาปรับปรุงให้งานดีขึ้น ตลอดถึงการรับผลประโยชน์จากการพัฒนาร่วมกัน ทั้งนี้ในทางปฏิบัติประชาชนอาจไม่สามารถเข้ามามีส่วนร่วมได้ทุกมิติเพราะข้อจำกัดหลายด้าน ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่ทุกภาคส่วนที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับชุมชนต้องคำนึงถึง ที่สำคัญต้องส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมเป็นผู้กำหนดความต้องการ กำหนดแนวทางในการแก้ปัญหาของชุมชนด้วยตนเอง หรือให้ฝ่ายประชาชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ (Decision Making) ในการดำเนินกิจกรรมพัฒนา จึงจะถือว่าการมีส่วนร่วมที่แท้จริง ที่สำคัญคือ กระบวนการมีส่วนร่วมในการพัฒนามีส่วนเอื้อให้เกิดการเรียนรู้จากการร่วมคิดร่วมทำ และความสัมพันธ์ระหว่างภาคีที่พัฒนาไปสู่การมีส่วนร่วมที่สมานฉันท์ เสมอภาค และเอื้ออาทรกันมากขึ้นเป็นลำดับ

นอกจากนี้ ต้องพิจารณาถึงเงื่อนไขการส่งเสริมให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในงานพัฒนาอย่างแท้จริง ที่มีความต่อเนื่องและเกิดขึ้นได้อย่างยั่งยืน ในหลายประการ เช่น เงื่อนไขทางการเมืองการปกครอง สังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรม เงื่อนไขเกี่ยวกับ โครงการพัฒนา เงื่อนไขของนักพัฒนาเกี่ยวกับความตั้งใจ ความมุ่งมั่นในการทำงานพัฒนา เงื่อนไขของผู้นำ เกี่ยวกับความจริงใจและความสามารถ เงื่อนไขทางการบริหารจัดการ เกี่ยวกับการประสานการดำเนินงานกับองค์กรต่าง ๆ ทั้งภาครัฐ องค์กรพัฒนา เอกชน และภาคเอกชน และเงื่อนไขทางสังคม-จิตวิทยา เกี่ยวกับความสนใจความห่วงกังวลร่วมกันและการตกลงใจร่วมกันที่จะเปลี่ยนแปลงกลุ่มหรือชุมชนในทิศทางที่ปรารถนา (ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2548, น. 221-222)

4.3 เพศภาวะ (Gender) กับการมีส่วนร่วมในงานพัฒนา

ผู้ศึกษาสนใจที่จะศึกษาบทบาททางเพศกับการเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา เนื่องจากการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ หลังจากค้นพบว่า มีสิ่งหนึ่งที่ไม่อยู่ในห้วงแห่งการพิจารณาเลย คือ เรื่องบทบาททางเพศ ทั้ง ๆ ที่สมาชิกชุมชนที่เข้ามาเป็นคณะนักวิจัยชุมชนส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง และเป็นที่น่าสังเกตว่าเมื่อมีการเกี่ยวกับกิจกรรมเด็ก และการพัฒนาชุมชน มักปรากฏภาพของผู้หญิงเข้ามาแสดงบทบาทที่สาธารณะมากกว่าผู้ชาย ผู้ศึกษาจึงศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมเกี่ยวกับเพศภาวะ (Gender) กับการมีส่วนร่วมในงานพัฒนาผ่านมุมมองทฤษฎี

สตรีนิยม เพื่อช่วยสามารถสร้างมุมมองและพัฒนาความเข้าใจในการสร้างความเท่าเทียมในงานพัฒนาชุมชนได้มากยิ่งขึ้น

ขบวนการผู้หญิงมีความเข้มแข็งมากในละตินอเมริกา ต่อมาความเสมอภาคระหว่างเพศ การสร้างความเข้มแข็งให้กับผู้หญิงและการมีส่วนร่วมของผู้ชายเพื่อให้เกิดความเสมอภาคทางเพศ เป็นกระแสหลัก (Gender mainstream) ที่ได้รับความสนใจมากขึ้น จากรัฐบาลประเทศต่าง ๆ มีการประชุมผู้หญิงโลกที่กรุงปักกิ่งในปี ค.ศ.1995 หลายประเทศต่างให้การสนับสนุนแนวคิดเรื่องการพัฒนาสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐานอย่างแข็งขัน ได้มีการเรียกร้องให้นำแนวคิดเรื่องเพศสภาพเป็นข้อพิจารณาในการทำงานทุกด้าน และในปีเดียวกันการประชุมสุดยอดว่าด้วยการพัฒนาสังคมที่กรุงโคเปนเฮเก้น มีข้อตกลงในการประชุมสุดยอดเรื่องการพัฒนาสังคม เกี่ยวกับประเด็นเรื่องเพศสถานะปรากฏข้อตกลงที่ 4 ว่า “ให้เคารพในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ให้มีความเท่าเทียมกัน และยุติธรรมในระหว่างหญิงและชาย ให้การยอมรับและให้ผู้หญิงได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ เพิ่มมากขึ้นตลอดจนให้ผู้หญิงได้มีบทบาทในทางการเมืองสิทธิพลเมือง เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรมและการพัฒนา” (อมรา พงศาพิชญ์, 2548) จากข้อตกลงดังกล่าวเน้นย้ำให้เห็นว่า ทฤษฎีสตรีนิยมมีความเกี่ยวข้องของการกระบวนการพัฒนาอย่างใกล้ชิด หลายองค์กรให้ความสนใจแนวคิดเพศสภาพกับการพัฒนา (Gender and development: GAD) เน้นเรื่องเพศสภาพโดยเฉพาะ และให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างหญิงชายในการพัฒนา ซึ่งพัฒนาจากการวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดผู้หญิงในกระแสพัฒนา (Woman in Development: WID)

ผู้หญิงในกระแสพัฒนา (WID) มีพื้นฐานจากทฤษฎีสตรีนิยมสายเสรีนิยม แนวคิดนี้มองว่าผู้หญิงถูกปิดกั้น ไม่ให้มีส่วนร่วมในการพัฒนาเศรษฐกิจเพราะผู้วางแผนการพัฒนาร่วมใหญ่เป็นผู้ชาย สิ่งที่สตรีนิยมสายเสรีนิยมเรียกร้อง คือ ความเสมอภาคทางเพศ และการเปิดโอกาสให้ผู้หญิงเข้าร่วมในพื้นที่สาธารณะแทนที่จะต้องจำกัดให้อยู่แต่ภายในบ้าน จึงส่งเสริมให้เข้ามามีบทบาทในการพัฒนามากขึ้น แนวคิดนี้ถูกวิจารณ์ว่า “เป็นแนวคิดที่ไม่เหมาะสมเพราะมีพื้นฐานมาจากระบบชายเป็นใหญ่ และการพัฒนาแบบเสรีนิยมกระแสหลักในกระบวนการพัฒนา ผู้หญิงถูกดึงให้เข้าไปเกี่ยวข้องกับกิจกรรมแสวงหารายได้ และมีส่วนร่วมในระบบเศรษฐกิจแบบตลาด ที่ผู้ชายมีบทบาทอยู่” (อมรา พงศาพิชญ์, 2548) ผู้หญิงจึงต้องแบกรับภาระในการดูแลครอบครัวและหารายได้ในเวลาเดียวกัน

นักวิชาการและนักเคลื่อนไหวในอเมริกาเหนือและใต้พยายามหาแนวทางการพัฒนารูปแบบใหม่ ๆ จึงเกิดแนวคิดเพศสถานะและการพัฒนาขึ้น (GAD) ซึ่งเน้นเรื่องเพศสภาพมากกว่า โดยเฉพาะการสร้างทางสังคมเกี่ยวกับบทบาท และความสัมพันธ์ของเพศสถานะ (Parpart and

Marchand, 1995, p. 14, อ้างถึงใน อมรา พงศาพิชญ์, 2548, น. 37) แนวคิดนี้มองว่าผู้หญิงมีความแตกต่างในเรื่องชนชั้น เชื้อชาติ ศาสนา ในความแตกต่างนี้สร้างความเป็นผู้หญิงและความสัมพันธ์หญิง-ชาย ที่รวมไปถึงการกำหนดบทบาทและสถานะของผู้หญิงที่แตกต่างกันตามบริบททางสังคมและวัฒนธรรม ผู้หญิงไม่ได้ถูกแบ่งกลุ่มเพียงแค่ชนชั้นอำนาจทางเศรษฐกิจเหมือนดังแนวคิดผู้หญิงกับการพัฒนา และมีการรื้อระบบความหมายของความสัมพันธ์ระหว่างหญิงชายในสังคมต่าง ๆ เพื่อทำความเข้าใจตนเอง และขบวนการทางสังคมอันเกี่ยวข้องกับเรื่องเพศสถานะ (Gender) ที่พิจารณาความสัมพันธ์หญิงชาย รวมไปถึงการตั้งคำถามถึงความสัมพันธ์นั้นว่าตั้งอยู่ที่ใดของสังคม ขยายมองความสัมพันธ์หญิงชาย ภายใต้บริบท สังคม เศรษฐกิจ การเมืองของประเทศนั้นด้วย ซึ่งผู้หญิงไม่ได้ถูกมองในฐานะผู้ถูกกระทำอย่างเดียว ขณะเดียวกันก็ไม่ได้มองว่าผู้ชายทุกคนใช้อำนาจเหนือผู้หญิงอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นการประสานความร่วมมือกันในการพัฒนาอย่างคำนึงถึงบทบาทและความเสมอภาคเป็นเรื่องจึงเป็นเรื่อง และผู้ชายได้กลายเป็นแรงสนับสนุนที่สำคัญของขบวนการนี้

เมื่อพิจารณาอย่างละเอียดเรื่องการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม พบว่า การพัฒนาลักษณะนี้จะทำให้ประชาชนมีพื้นที่และโอกาสในการร่วมดำเนินโครงการพัฒนา ปกป้องผลประโยชน์ และมีอำนาจทางการเมืองในการพัฒนาตนเอง อาจกล่าวได้ว่าเป็นการคืนอำนาจ (Empowerment) ในการพัฒนาให้แก่ประชาชนให้มีส่วนร่วมในการกำหนดอนาคตของตนเอง กระบวนการเรียกคืนพลังอำนาจของประชาชนในงานพัฒนาแบบมีส่วนร่วมนี้จะต้องมีความเชื่อมั่นในพลังอำนาจของประชาชน และยึดถือว่า “คน” เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ประชาชนมีพื้นที่และโอกาสในการร่วมดำเนินโครงการพัฒนาแบบเป็นภาคีหุ้นส่วน (Partner) การมีส่วนร่วมลักษณะนี้ต้องเป็นทั้งเป้าหมาย และกระบวนการในการขับเคลื่อนงานพัฒนา ด้วยความร่วมมือร่วมใจ (Collaborative Approach) ข้อพึงตระหนักที่สำคัญคือ การพัฒนาแนวนี้ที่ไม่ใช่แค่ประชาชนมาเข้าร่วมดำเนินการพัฒนากับหน่วยงานหรือองค์กรที่เข้ามาในชุมชน แต่ประชาชนต้องนำการพัฒนาด้วยตนเอง เป็นการค่อย ๆ ปลดปล่อยตัวเองจากการถูกทำให้ ถูกคิดแทน โดยคนนอกชุมชน ทั้งนี้การพัฒนาแบบมีส่วนร่วมต้องคำนึงถึงบทบาทการพัฒนาที่เท่าเทียมระหว่างหญิงและชาย และขจัดความไม่เท่าเทียมทุกประการ ผลจากการพัฒนารูปแบบนี้จะทำให้ชุมชนสามารถเปลี่ยนแปลงตนเองได้และชุมชนได้มีความรู้สึกเป็นเจ้าของ (Sense of Belonging) ในการดำเนินกิจกรรมเพื่อเปลี่ยนแปลงแก้ไขปัญหาในชุมชนของตนเอง และมีความผูกพันแน่นแฟ้น ด้วยปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นชุมชน (Sense of Community) ซึ่งเป็นความเข้มแข็งที่สำคัญของชุมชนที่ขณะนี้ มีน้อยลงทุกที

5. แนวคิดและหลักการพื้นฐานของวิจัยเชิงปฏิบัติการ อย่างมีส่วนร่วม

การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมพัฒนามาจากแนวคิดของการวิจัยเชิงปฏิบัติการที่ถือกำเนิดมาจากงานด้านจิตวิทยาสังคมของ เคิร์ท เลวิน (Kurt Lewin) ในปี ค.ศ.1946 โดยได้นำเสนอการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างเป็นระบบครั้งแรก โดยใช้เวลาหลายปีในการประยุกต์ทฤษฎีทางสังคมเข้ากับการทดลองปฏิบัติจริงในชุมชนอเมริกา ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ต่อมาแนวทางการวิจัยรูปแบบนี้ได้รับความสนใจอย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะในวงการการศึกษา (Kemmis and McTaggart, 1988, pp. 6-7) เลวินได้นำเสนอแบบจำลองมีลักษณะเป็นวงจรของการศึกษาข้อมูล การวางกรอบแนวคิดและการวางแผนปฏิบัติ การปฏิบัติ และการประเมินผลการปฏิบัติ โดยหมุนวนซ้ำเป็นเกลียวจนกว่าจะแก้ปัญหาได้ แต่รูปแบบการวิจัยดังกล่าวไม่ได้รับความสนใจในทศวรรษต่อมา เพราะนักวิจัยหันมาให้ความสำคัญกับรูปแบบการวิจัยที่มีความแกร่งในวิธีวิทยา เช่น การวิจัยเชิงทดลอง อย่างไรก็ตามการวิจัยรูปแบบนี้กลับมาได้รับความสนใจอีกครั้งในยุคของการเติบโตของฐานคิดสังคมศาสตร์เชิงวิพากษ์

5.1 ความเป็นมาของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

ในช่วงศตวรรษที่ 1960 ทฤษฎีวิพากษ์ได้ปรากฏอย่างชัดเจนในบทบาทเป็นฐานคิดใหม่ในการแสวงหาความรู้ด้านสังคมศาสตร์ จึงทำให้เกิดเป็นฐานคิดสังคมศาสตร์เชิงวิพากษ์ที่มีกระบวนการแสวงหาความรู้เน้นเป้าหมายสำคัญ คือ การเปลี่ยนแปลงบนพื้นฐานความเท่าเทียม การเปลี่ยนแปลงที่ว่ามีหลายระดับ ตั้งแต่ การเปลี่ยนแปลงวิธีการปฏิบัติ การเปลี่ยนแปลงความคิดความเชื่อ จนถึงการเปลี่ยนระดับรากฐาน (Transformation) ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงเพื่อหลุดพ้นจากการกดขี่ ครอบงำ ในขณะที่เดียวกันผู้ปฏิบัติงานด้านการพัฒนาต่าง ๆ โดยเฉพาะทางด้านการศึกษาก็ได้พยายามค้นหาคำตอบจากการวิจัยที่ใช้ในการปฏิบัติการได้จริงด้วยงานวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action research) แต่ยังคงมองว่างานวิจัยเชิงปฏิบัติการมีปัญหาในแง่ที่ว่า

. . . การวิจัยเชิงปฏิบัติการเป็นยุทธวิธีที่ใช้วิธีทางวิทยาศาสตร์แก้ปัญหาแนวทางการปฏิบัติ การวิจัยแบบนี้จึงนำไปสู่ทางตันของเป้าหมาย(Goal) และคิดการริเริ่ม (Initiative) เพราะองค์ความรู้ที่ได้เป็นองค์ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ที่มีความเข้มข้นเชิงทฤษฎี (Scientific rigor) ตายตัวไม่มีความยืดหยุ่น จึงมักนำไปสู่การเกิดปัญหาตามมาอีกปัญหาหนึ่งเสมอ ดังนั้น จึงต้องอาศัยบุคคลที่อยู่กับปัญหาเข้าไปเป็นผู้ร่วมเพื่อการพัฒนา (Participant) ในกระบวนการของการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Elden

and Levin quoted in Whyte, 1991, p. 127, อ้างถึงใน สิทธิณัฐ ประพุทธนิตินิสาร, 2546, น. 19)

จึงได้มีการพัฒนางานวิจัยเชิงปฏิบัติการเป็นงานวิจัยแบบใหม่ที่เอื้อให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมมากกว่างานวิจัยแบบเดิม โดย เคมมิส และ แมคแทคการ์ท (Kemmis and McTaggart, 1988) ได้ปรับองค์ประกอบของแบบจำลองการวิจัยโดยใช้แบบจำลองของเลวิน เป็นแนวคิดพื้นฐานซึ่งมีองค์ประกอบคล้ายกัน คือ การวางแผนเพื่อการเปลี่ยนแปลง (Planning) การปฏิบัติการ (Action) การสังเกตการณ์ (Observation) และการไตร่ตรองสะท้อนความคิด (Reflection) อันเป็นการทบทวนอย่างพินิจพิเคราะห์ร่วมกัน ซึ่งอาจนำไปสู่การปรับแผนและปฏิบัติใหม่อีกครั้ง การไตร่ตรองสะท้อนความคิด (Reflection) นี้เองที่เป็นจุดต่างจากแบบจำลองของเลวิน ซึ่งการสะท้อนและวิพากษ์ตนเองต้องเป็นการมีส่วนร่วมจากทุกคนในคณะนักวิจัยและเป็นองค์ประกอบที่สำคัญบนพื้นฐานสังคมศาสตร์เชิงวิพากษ์

ปรัชญาสังคมศาสตร์เชิงวิพากษ์ มีอิทธิพลต่อการวิจัยเชิงปฏิบัติการแตกต่างกัน จึงมีความเข้มข้นในจิตวิญญาณต่างระดับกัน มีผู้จำแนกการวิจัยเชิงปฏิบัติการ เป็น 2 ประเภท (Mills, 2000, อ้างถึงใน ผ่องพรรณ ตริยมงคลกุล และ สุภาพ ฉัตรภรณ์, 2549, น. 264) คือ

1. การวิจัยเชิงปฏิบัติการเพื่อปรับปรุงปฏิบัติการ (Practical Action Research) ได้แก่ การวิจัยเชิงปฏิบัติการที่มุ่งเน้นการแก้ปัญหาในการปฏิบัติงาน สำหรับผู้ปฏิบัติงานโดยทั่วไป (Practitioner) เช่น ครู พนักงานในองค์กร

2. การวิจัยเชิงปฏิบัติการในแนววิพากษ์หรือปลดปล่อย (Critical/ Emancipatory Action Research) ได้แก่การวิจัยเชิงปฏิบัติการในแนวรุก เน้นความสำคัญในการวิพากษ์ความรู้และความเชื่อเดิม และกระตุ้นจิตสำนึกเพื่อการเปลี่ยนแปลง หรือปรับหรือ อย่างเร็วและแรง การวิจัยประเภทนี้เป็นการวิจัยของกลุ่มหัวก้าวหน้าและกลุ่มนักพัฒนาแบบมีส่วนร่วม

ส่วนแมกเคอร์นัน (McKernan, 1991, pp. 16 -27, quoted in Master, 1995) กล่าวว่าวิจัยเชิงปฏิบัติการมี 3 รูปแบบ ได้แก่

1. การวิจัยเชิงปฏิบัติการเพื่อแก้ไขปัญหในเชิงเทคนิคแบบวิทยาศาสตร์ (The Scientific-Technical View of Problem Solving)

2. การวิจัยเชิงปฏิบัติการของกลุ่มผู้ปฏิบัติงาน (Practical- Deliberative Action Research)

3. การวิจัยเชิงปฏิบัติการแนววิพากษ์และปลดปล่อย (Critical- Emancipatory Action Research)

การวิจัยเชิงปฏิบัติการมีการแบ่งประเภทอย่างชัดเจน อย่างไรก็ตามยังมีกลุ่มย่อย ๆ ของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างหลากหลายมีความแตกต่างกัน คำว่า “การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม” ตั้งขึ้นมาเพื่อให้เห็นความแตกต่างในการวิจัยเชิงปฏิบัติการที่มีลักษณะเฉพาะที่ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของผู้คนในกระบวนการวิจัย เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการในวิพากษ์และปลดปล่อย (Critical- Emancipatory Action Research) โดยเป้าประสงค์หลักของการวิจัยแนวนี้ ไม่ใช่การสร้างความรู้ใหม่ แต่เป็นการเสริมพลังแก่ผู้คนที่เข้ามามีส่วนร่วม ปัจจุบันถูกใช้อย่างแพร่หลายในชุมชนและองค์กรต่าง ๆ และค่อนข้างมีความคล้ายคลึงกันมากกับแนวคิดการประเมินสถานะชนบทอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal; PRA) ที่พัฒนาขึ้นโดย โรเบิร์ต เช็มเบอร์ (Chambers, 1994) ซึ่งค่อย ๆ พัฒนาจากแนวคิดการประเมินสถานะชนบทอย่างเร่งด่วนของเขาเอง (Rapid Rural Appraisal; RRA) เป็นแนวทางในการลงพื้นที่อย่างรวดเร็วของนักพัฒนาที่ให้ความสนใจในบริบทของท้องถิ่นแล้วกลับมาทำงานวิจัยทำให้การรวบรวมข้อมูลต่อมาเมื่อไม่นานมานี้ การประเมินสถานะชนบทอย่างมีส่วนร่วม ถูกเรียกขานในชื่อใหม่ว่า การเรียนรู้และการปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Learning and Action: PLA)

นักวิชาการผู้เชี่ยวชาญด้านการเรียนรู้และการปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ในองค์กรพัฒนาเอกชนระหว่างประเทศองค์กรหนึ่ง กล่าวว่า “การเรียนรู้และการปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (PLA) เป็นกระบวนการในการเรียนรู้ร่วมกับประชาชน เกี่ยวกับสิ่งที่พวกเขาต้องการ (Needs) สภาพปัญหา ความสัมพันธ์และอำนาจ ของพวกเขาในการวางแผนเพื่อปฏิบัติการเพื่อพวกเขาเอง” (Jayakaran, 1996, p. 15, quoted in Chambers, 1994) ซึ่งโรเบิร์ต เช็มเบอร์ มองว่า “PAR” “PRA” และ “PLA” มีความคล้ายคลึงกันในแง่ของเป้าประสงค์ คือ การสร้างความตระหนัก การกระตุ้นปลูกเร้าการสนทนาจากภายนอก และสร้างความรู้ที่มีความถูกต้องสอดคล้องกับผู้คนในท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบทของการพัฒนาทางสังคม ที่มุ่งไปสู่การดำเนินการในยุทธศาสตร์ของการเปลี่ยนแปลงของท้องถิ่น ที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมให้สำเร็จ ถือได้ว่าการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (AR) เป็นร่มใหญ่ของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (PAR) และการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (PAR) เป็นร่มของการประเมินสถานะชนบทอย่างมีส่วนร่วม (PRA) และการปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (PLA)

ในศตวรรษที่ 21 การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) ถูกนำมาประยุกต์ใช้ในสาขาที่แตกต่างกัน ภายใต้กระแสการพัฒนาที่เป็นสากล ผู้ปฏิบัติการที่นำมามีการวิจัยแนวนี้มาปรับใช้พยายามก้าวไปให้ไกลมากกว่าคำว่า “วิจัย” แบบเดิม เพราะว่าการศึกษาแบบเดิมนั้น ลดทอนความสำคัญของความรู้ลึก และประสบการณ์ของ

สมาชิกในกลุ่มและชุมชน การใช้ประโยชน์จากการประยุกต์ใช้การวิจัยรูปแบบนี้ไปยังศาสตร์สาขาต่าง ๆ เช่น การมีส่วนร่วมในการขยายพันธุ์พืช (Participatory Plant Breeding: PPB) การมีส่วนร่วมในการพัฒนาเทคโนโลยี (Participatory Technology Development) การมีส่วนร่วมในการสื่อสารเพื่อการพัฒนา (Participatory Development Communication: PDC and PV) เป็นต้น

5.2 ลักษณะของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เป็นการทำงานร่วมกันระหว่างนักวิจัย และนักพัฒนาหรือนักปฏิบัติการ (Practitioners) ตลอดกระบวนการศึกษาค้นคว้า อันเป็นการมีส่วนร่วมเกี่ยวข้องของทุกฝ่ายที่เข้าร่วมกิจกรรมวิจัย ในการวิเคราะห์สภาพปัญหาหรือสถานการณ์อันใดอันหนึ่ง แล้วร่วมในกระบวนการตัดสินใจและการดำเนินการจนกระทั่งสิ้นสุดการวิจัย โดยอาศัยการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมวิจัย นับตั้งแต่การระบุปัญหาของการดำเนินการ การช่วยให้ข้อมูลและการช่วยวิเคราะห์ข้อมูล ตลอดจนช่วยวางแผนวิธีแก้ไขปัญหาดำเนินการตามแผน และประเมินผลกระบวนการวิจัยจึงดำเนินไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนความเห็นระหว่างชาวบ้านกับผู้วิจัยที่เป็นกระบวนการประชาธิปไตย ส่วนกระบวนการสังเคราะห์ข้อมูลเป็นไปในเชิงการวิภาษ (Dialectic) ซึ่งชาวบ้านจะค่อย ๆ เรียนรู้ด้วยตัวเอง และด้วยวิธีการวิจัยเช่นนี้ ช่วยให้เกิดการพัฒนาของผลงานวิจัยและกระบวนการวิจัย และเป็นส่วนสำคัญในการสร้างองค์ความรู้ให้แก่ประชาชนที่เข้าร่วมกิจกรรมการวิจัย ซึ่งสามารถเป็นต้นนำของการพัฒนาลงสู่ชุมชนท้องถิ่นอย่างได้ผลและมีประสิทธิภาพอีกด้วย (สุภางค์ จันทวานิช, 2531; กมลสุดประเสริฐ, 2537)

การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมไม่ใช่เพียงการแก้ปัญหา แต่เป็นรูปแบบของวิธีการศึกษาค้นคว้า แบบพินิจวิเคราะห์ตนเองเป็นหมู่คณะของกลุ่มผู้ปฏิบัติงานในสถานการณ์ทางสังคม เพื่อต้องการที่จะพัฒนาลักษณะที่ชอบธรรมและความชอบด้วยเหตุผลของวิธีปฏิบัติงาน เพื่อให้ได้รูปแบบหรือแนวทางไปใช้ในการพัฒนาคุณภาพของการปฏิบัติงานนั้น ในขณะเดียวกันก็เป็นการพัฒนาความเข้าใจเกี่ยวกับการปฏิบัติงานนั้น ๆ ให้สอดคล้องกับภาวะของสังคมและสถานการณ์ที่เกี่ยวข้อง กลุ่มผู้ร่วมงานการวิจัยนี้อาจรวมถึงครู นักเรียน ผู้บริหารโรงเรียน ผู้ปกครองนักเรียน และสมาชิกในชุมชนอื่น ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกลุ่มใดก็ได้ที่สนใจร่วมกัน วิธีการของการวิจัยปฏิบัติการนั้นจะเป็นไปได้ ก็ต่อเมื่อมีความร่วมมือของกลุ่มบุคคล ที่พินิจวิเคราะห์การกระทำของตนเองและกลุ่ม โดยใช้วิจารณญาณอย่างละเอียดถี่ถ้วน (Kemmis and McTaggart, 1988, p. 5)

นอกจากนี้ มีผู้บัญญัติหลักการของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมว่ามีลักษณะ 16 ประการ (16 Tenets of Participatory Action Research) ดังนี้ (McTaggart, 1989)

1. เป็นกระบวนการปฏิบัติการทางสังคมเพื่อการเปลี่ยนแปลง
2. เป็นการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง
3. เป็นความร่วมมือไม่ร่วมมือของผู้คน
4. เป็นการสร้างชุมชนแห่งการวิพากษ์ตนเอง
5. เป็นการเรียนรู้อย่างเป็นระบบ
6. ห้อมล้อมไปด้วยทฤษฎีจากการปฏิบัติของชุมชนเอง
7. เรียกร้องหลักในการปฏิบัติ ได้แก่ แนวคิด และฐานคติเกี่ยวกับคำถามเกี่ยวกับธรรมเนียมหรือสิ่งปฏิบัติที่มีมาช้านาน
8. ไม่ใช่เพื่อการเขียนรายงานการวิจัยเท่านั้น
9. ต้องการการมีส่วนร่วมในจุดมุ่งหมายเดียวกันจากประสบการณ์ของบุคคล กลุ่มชุมชน
10. เป็นกระบวนการทางการเมือง
11. รวมถึงสร้างการวิเคราะห์เชิงวิพากษ์
12. เริ่มต้นจากจุดเล็ก ๆ
13. เริ่มต้นกับวงจรเล็ก ๆ
14. เริ่มต้นจากคนกลุ่มเล็ก ๆ
15. ยอมรับและต้องการการมีส่วนร่วมในการเขียนรายงาน
16. ยอมรับและต้องการการมีส่วนร่วมในการให้เหตุผลและแสดงหลักฐานเกี่ยวกับการปฏิบัติงานของพวกเขา

กล่าวได้ว่าการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research; PAR) เป็นรูปแบบของวิธีการศึกษาค้นคว้าของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งในสังคม เน้นถึงความสำคัญของการค้นหาโดยใช้แนวทางความร่วมมือ (Collaborative Approach) เพื่อจะทำให้ทุกฝ่ายที่มีส่วนเกี่ยวข้อง (Stakeholders) เข้าใจในเหตุการณ์ที่พวกเขาได้ประสบอยู่ อันจะก่อให้เกิดการหาแนวทางร่วมเพื่อจัดการ แก้ไข และป้องกันปัญหาต่าง ๆ ขณะเดียวกันก็เป็นการพัฒนาความเข้าใจเกี่ยวกับการปฏิบัติงานนั้น ๆ ให้สอดคล้องกับบริบททางสังคมและสถานการณ์ที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้กระบวนการวิจัยจะต้องเป็นประชาธิปไตย ยุติธรรม มีอิสระ และส่งเสริมคุณค่าของชีวิต เป้าหมายคือ การเปลี่ยนแปลงอย่างมีจิตสำนึกจากสิ่งที่เป็นอยู่ ไปสู่สิ่งที่สามารถเป็นไปได้ ทั้งในระดับปัจเจกชนและระดับสังคม เพื่อให้สมาชิกในชุมชนมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นบนพื้นฐานของความรู้ที่สมาชิกในชุมชนมีอยู่ รูปแบบการวิจัยมีลักษณะเด่นที่มีความแตกต่างจากงานวิจัยทั่วไป จาก

การศึกษาพบว่า มีผู้สรุปลักษณะความแตกต่างระหว่างการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมกับงานวิจัยเชิงปฏิบัติการรูปแบบอื่น ๆ ไว้ในตารางที่ 2 ดังนี้

ตารางที่ 2

ความแตกต่างของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมกับการวิจัยเชิงปฏิบัติการรูปแบบอื่น

รูปแบบการวิจัย	การวิจัยปฏิบัติการเชิงเทคนิค(Technical Action Research)	การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบร่วมมือ (Mutual -Collaboration Action Research)	การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research)
พื้นฐานปรัชญา	วิทยาศาสตร์บริสุทธิ์ (Natural Sciences)	การสืบค้นเชิงประวัติศาสตร์ (Historical – hermeneutic)	สังคมศาสตร์เชิงวิพากษ์ (Critical Sciences)
ธรรมชาติของความเป็นจริง	มีความจริงเดียว สามารถวัดได้ (ขึ้น/อัน)	ความจริงเป็นสิ่งหลากหลาย ถูกสร้างขึ้นมา เป็นองค์รวม	เกี่ยวกับความเป็นธรรม / อำนาจทางเศรษฐกิจ สังคมการเมือง
คำถามวิจัย	กำหนดล่วงหน้า	กำหนดจากสถานการณ์	กำหนดจากสถานการณ์
ผู้วิจัยกับกลุ่มเป้าหมาย	แยกออกจากกันสิ่งที่ศึกษา	มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน	มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน ในลักษณะเป็นส่วนหนึ่งของสังคมนั้น
จุดเน้นทางทฤษฎี	หาผลสรุปอิงกับทฤษฎี อย่างเป็นเหตุเป็นผลเชิงวิชาการ ถูกต้องแม่นยำ	สร้างความเข้าใจร่วม สรรค์สร้างทฤษฎีใหม่ และเน้นหาข้อสรุปจากข้อค้นพบส่วนย่อย ๆ (Inductive)	มีความสัมพันธ์กับการปลดปล่อย สรรค์สร้างทฤษฎีใหม่ มีวิธีการหาข้อสรุปหลากหลายทั้งอุปนัยและนิรนัย (Inductive, Deductive)
ความรู้ที่ได้	คาดการณ์	บรรยายปรากฏการณ์	คาดการณ์ บรรยายปรากฏการณ์
การเปลี่ยนแปลง	ระยะเวลาสั้น ๆ	เวลายาวนานขึ้นอยู่กับบุคคล	การเปลี่ยนแปลงสังคมปลดแอก
กรอบการวิจัย	อธิบายสาเหตุและผลกระทบที่เกิดขึ้นในเหตุการณ์	การทำความเข้าใจสถานการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติงาน ทั้งบริบทภายในและภายนอก	มุ่งเน้นทำความเข้าใจเรื่องความเป็นธรรมและเท่าเทียมในสังคม
ระบบคุณค่าในการวิจัย	ปราศจากอคติ	ผูกโยงกับอุดมการณ์ที่มี	เกี่ยวข้องกับอุดมคติความเป็นธรรมและเท่าเทียม
เป้าประสงค์ของการวิจัย	ค้นหากฎเกณฑ์ตามความเป็นจริง	ทำความเข้าใจเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นและการให้ความหมายของผู้คนที่มิต่อปรากฏการณ์นั้น ๆ	ทำความเข้าใจในปัญหาความเป็นธรรม สร้างความตระหนักรู้และปฏิบัติการเพื่อเปลี่ยนแปลงปลดปล่อยจากอำนาจครอบงำ

ที่มา: แปลจาก The History of Action Research by Janet Masters, 1995

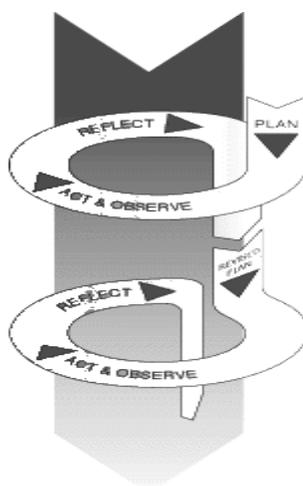
วิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม จึงช่วยให้เกิดการพัฒนารองานวิจัย และกระบวนการวิจัย และเป็นส่วนสำคัญในการสร้างองค์ความรู้ให้แก่ประชาชนที่เข้าร่วมกิจกรรม การวิจัย ซึ่งสามารถเป็นตัวนำของการพัฒนาหลักสูตรชุมชนท้องถิ่นอย่างได้ผลและมีประสิทธิภาพ ดังนั้น การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมจึงเป็นรูปแบบการวิจัยที่มีแนวทางที่มีความสอดคล้องกับ การพัฒนาชุมชนในกระบวนทัศน์ใหม่ที่เคารพในคุณค่าและศักดิ์ศรีของมนุษย์ทุกคน

5.3 วงจรการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

นักวิจัยได้พัฒนากระบวนการและวงจรของการวิจัยที่มีลักษณะเป็นพลวัต (Dynamic) โดยมีเป้าหมายมุ่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของบุคคลและสังคม (Transformation) ดังที่ ประเทศออสเตรเลีย ได้สนใจการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการมาเป็นเวลานาน โดย เคมมิส และแมคทา คาท (Kemmis and McTaggart, 1988) ชาวออสเตรเลีย ได้เสนอวงจรการวิจัยเชิงปฏิบัติการที่มี ความสมบูรณ์มากขึ้น และเป็นที่ยอมรับอย่างแพร่หลายในวงจรการปฏิบัติการ (The Action Research Spiral) ประกอบด้วย 4 ขั้นตอน (ดังแผนภาพที่ 1) ได้แก่ การวางแผน (plan) การปฏิบัติการ (action) การสังเกตการณ์ (observe) การไตร่ตรองสะท้อนคิด (reflect) เมื่อครบวงจร หนึ่ง ๆ จะมีการพิจารณาปรับปรุงแผน(Planning)เพื่อนำไปปฏิบัติในวงจรต่อไป(Action) ประกอบ กับการสังเกต(Observation)และการสะท้อนผลการปฏิบัติ (Reflection)ควบคู่กันไปเรื่อย ๆ จนกว่าการเปลี่ยนแปลงของสิ่งที่ได้ศึกษาเป็นผลที่น่าพอใจ วิธีการปฏิบัติที่จะถือว่าเป็นการวิจัย เชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมต้องมีความร่วมมือไม่ร่วมมือ (Collaborative Approach) เป็นสำคัญ

ภาพที่ 1

วัฏจักร (Cycle or Spiral) ของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

ที่มา: Kemmis and McTaggart, 1988, p. 11

วัฏจักรการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (The Action Research Spiral) ตั้งแต่ การวางแผน เพื่อการเปลี่ยนแปลง การปฏิบัติการ การสังเกตการณ์ และการไตร่ตรองสะท้อนความคิด “ทั้งสี่ ขั้นตอนนี้เป็นองค์ประกอบสำคัญของวิธีวิทยาที่เรียกโดยรวมว่า Praxiology คือวิธีการวิจัยซึ่ง เชื่อมโยงการปฏิบัติและการสะท้อนความคิดเข้าด้วยกัน (Action and Reflection)” (Morrow, 1995; Smith, 1997, อ้างถึงใน ผ่องพรรณ ทรัพย์มงคล และ สุภาพ ฉัตรภรณ์, 2549, น. 262) วัฏจักรการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (The Action Research Spiral) ทั้ง 4 ขั้นตอน มีรายละเอียดดังนี้ (Kemmis and McTaggart, 1988, pp. 11-13)

5.3.1 การวางแผน (Planning) เป็นการวางแผนทางปฏิบัติซึ่งมีการตั้งความคาดหวังไว้ เป็นการมองไปข้างหน้าก่อนที่จะปฏิบัติต้องมีการวางแผนในการปฏิบัติก่อนเพื่อวางแผนล่วงหน้า โดยคำนึงถึงความเป็นไปได้ในการปฏิบัติและสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ซึ่งการวางแผนในการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม นั้นค่อนข้างจะเป็นโครงสร้างที่ยืดหยุ่นในการวางแผนนั้นผู้มีส่วนร่วมต้องให้ความร่วมมือร่วมใจในการร่วมอภิปราย ทั้งแนวคิดและแนวปฏิบัติเพื่อให้เกิดการวิเคราะห์และปรับปรุงกำหนดแผนงาน ที่สามารถทำได้จริงตามสภาพที่เป็นอยู่ การปรับเปลี่ยนแผนจะเกิดจากการพินิจ พิจารณา พิเคราะห์ เชิงวิพากษ์การปฏิบัติการของผู้มีส่วนร่วมในการวิจัยแต่ละคน และรวมถึงการประเมินความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นด้วย

5.3.2 การปฏิบัติการ (Action) เกิดขึ้นเมื่อมีการวางแผนอย่างมีเป้าหมายว่าจะทำให้สถานการณ์ทางสังคมนั้นดีขึ้น การปฏิบัติการในที่นี้ย่อมจะเป็นไปอย่างรอบคอบและมียุทธศาสตร์ แตกต่างจากวิธีวิจัยทั่ว ๆ ไปตรงที่ การปฏิบัติการหรือการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นใช้ได้ในความเป็นจริงเพราะเป็นการปฏิบัติจากพื้นฐานประสบการณ์ที่แต่ละคนมี และปรับเปลี่ยนได้ตามเงื่อนไขหรือปัจจัยที่เข้ามาเกี่ยวข้อง เพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่พึงประสงค์ร่วมกัน การปฏิบัติในแต่ละครั้งเป็นฐานในการปฏิบัติขั้นต่อไป ซึ่งในการปฏิบัติมีเป้าหมายเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ควบคู่ไปด้วย การปฏิบัติแต่ละครั้งต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ ตามผลการตัดสินใจและควรรวบรวมหลักฐานเกี่ยวกับการกระทำเพื่อให้สามารถประเมินผลการปฏิบัติงานแต่ละครั้งได้

5.3.3 การสังเกต (Observation) ในการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงสิ่งที่กำหนดไว้ในแผน จะต้องถูกสังเกต เกี่ยวกับผลที่เกิดขึ้นและบริบทของสถานการณ์ ซึ่งการสังเกตเกิดขึ้นได้อย่างมีแบบแผนจากความตั้งใจวางกรอบในการสังเกตไว้ล่วงหน้าเพื่อเก็บข้อมูลจากการปฏิบัติ แล้วนำมาใช้ในการคิดวิเคราะห์ ไตร่ตรองสะท้อนกลับร่วมกัน หรือการสังเกตอาจเกิดขึ้นอย่างไม่มีแบบแผนหรือไม่ได้ตั้งใจสังเกตเพราะการปฏิบัติการต่าง ๆ หรือสิ่งที่เกิดขึ้นอาจมีความเปลี่ยนแปลงหรือเกิดขึ้นเหนือความคาดหมาย ดังนั้นทุกคนที่

เข้ามามีส่วนร่วมในการวิจัยจึงต้องให้การสังเกต2แบบนี้ควบคู่กันไป การสังเกตอย่างรอบคอบ ระมัดระวังเป็นสิ่งจำเป็น การสังเกตแต่ละครั้งต้องได้ข้อมูลเป็นเรื่องราวสะท้อนต่อเนื้อและ สอดคล้องกัน ซึ่งต้องมีการสังเกตหลายแง่มุมในทุก ๆ ด้าน คณะนักวิจัยต้องมีความไวในการจับ ภาพหรือเหตุการณ์ที่ไม่คาดคิดว่าจะเกิดขึ้น ซึ่งนอกจากการสังเกตข้อมูลตามที่วางแผนไว้แล้วต้อง มีการยืดหยุ่น ทั้งกระบวนการวางแผน การปฏิบัติและผลของการปฏิบัติ และสังเกตข้อขัดข้องใน การปฏิบัติ และปัญหาอื่น ๆ ที่เกิดขึ้น

5.3.4 การไตร่ตรองสะท้อนคิด (Reflection) หมายถึงภาวะก่อนการสนทนาโต้ตอบ ของผู้มีส่วนร่วมเมื่อมีการร่วมมือจำแนกประเด็นที่มีส่วนเกี่ยวข้อง หรือปัญหา การสะท้อนคิดจะ เกิดขึ้นภายในตัวนักวิจัยแต่ละคน เป็นห่วงแห่งการไตร่ตรองและใช้ความคิดอย่างวิเคราะห์วิจารณ์ หวนระลึกถึงการกระทำอย่างครุ่นคิดถึงกระบวนการปฏิบัติที่ผ่านมา ตามที่ได้บันทึกไว้จากการ สังเกตเก็บข้อมูล ซึ่งสะท้อนออกมาในรูปของกระบวนการ การไตร่ตรองสะท้อนคิดจะเกิดขึ้นได้ทั้ง ภายในตนเองด้วยการครุ่นคิดและแลกเปลี่ยนกับผู้อื่นด้วยการอภิปรายร่วมกันระหว่างผู้ร่วมงาน โดยวิธีนี้จะช่วยให้ได้ภาพสะท้อนของกลุ่ม มีลักษณะคล้ายการประเมินอย่างหนึ่งซึ่งคณะนักวิจัย ต้องคิดจากประสบการณ์ของตนเองว่าผลของกระบวนการที่ทำเป็นอย่างไร ตรงตามที่ต้องการ หรือไม่ ซึ่งเป็นการสำรวจข้อมูลและช่วยในการวางแผนที่จะเป็นไปได้อย่างดีสำหรับคณะนักวิจัยครั้ง ต่อไป

อย่างไรก็ตาม กระบวนการตามวงจรนี้มีความเปลี่ยนแปลงได้เสมอไม่จะเป็นว่า จะต้องเกิดขึ้นโดยเรียงลำดับเช่นตัวอย่างวงจรวิจัยที่ยกมากล่าวแต่อย่างใด ผู้ศึกษาคิดว่า บางครั้งอาจเกิดขึ้นสลับกันไปซ้ำไปซ้ำมา เช่นเมื่อมีการวางแผนแล้วได้สังเกตและไตร่ตรอง อาจ จะกลับมาวางแผนซ้ำใหม่ก่อนที่จะเข้าสู่การปฏิบัติการ ได้ หรืออาจเกิดได้อีกหลากหลายแบบขึ้นอยู่กับบริบทที่ศึกษานั้นเอง

5.4 ขั้นตอนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมของทีมนักวิจัยเป็นกิจกรรมการศึกษาวิจัย ที่มี ขั้นตอนการดำเนินการวิจัย ใน 5 ระยะตั้งแต่การเตรียมการวิจัย การดำเนินวิจัย และการติดตาม ผล ซึ่งแต่ละระยะมีขั้นตอนการปฏิบัติย่อย ๆ อีกหลายขั้นตอน ประยุกต์จาก ชอบ เชมกัลด์ และ โกวิทซ์ พวงงาม (2547, น. 36-50) ดังนี้

5.4.1 ระยะเตรียมการวิจัย (Pre-research Phase) ในระยะนี้เป็นการเตรียมชุมชน เพื่อให้มีความพร้อมเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญและเป็นแก่นแกนหลัก

ของการวิจัยแบบนี้ โดยการดำเนินงานขั้นตอนนี้มีจุดมุ่งเน้นสำคัญที่จะให้เกิดสัมพันธภาพที่ดีระหว่างผู้วิจัย ผู้นำชุมชน ชาวบ้าน รวมถึงเจ้าหน้าที่หน่วยงานต่าง ๆ ที่จำเป็นต้องเกี่ยวข้อง ในขั้นเตรียมการนี้ ประกอบด้วยขั้นตอนย่อย คือ

5.4.1.1 การเข้าสู่ชุมชน (Entering Community)

5.4.1.2 การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน (Build-up Rapport)

5.4.1.3 การสำรวจ ศึกษาชุมชน (Surveying and Studying Community)

5.4.1.4 การเตรียมคนและเครือข่ายความร่วมมือ ได้แก่ (1) การเตรียมคนในชุมชน (2) การเตรียมนักพัฒนา และ (3) การเตรียมนักวิจัย ด้วยการประชุมปรึกษากันเพื่อให้เกิดความรู้และความเข้าใจตรงกันในบทบาทหน้าที่ของแต่ละฝ่ายในการทำงานวิจัย

5.4.2 ระยะดำเนินการวิจัย (Research Phase) กิจกรรมการวิจัยและการปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในชุมชนผ่านวงจรการวางแผน การสังเกตการณ์ การลงมือทำและการสะท้อนความคิดในขั้นตอนต่อไป

5.4.2.1 การกำหนดโจทย์

5.4.2.2 การออกแบบการวิจัย

5.4.2.3 การรวบรวมและการวิเคราะห์ข้อมูล

5.4.2.4 การนำเสนอข้อมูล

5.4.3 ระยะของการจัดทำแผน (Planning Phase) กิจกรรมในช่วงนี้จะเป็นกระบวนการตัดสินใจร่วมกันเพื่อคัดเลือกโครงการและกิจกรรมที่จะต้องดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหา หลังจากที่ผ่านมาขั้นตอนที่ 2 มาแล้ว ควรจะต้องกระตุ้นให้ชาวบ้านมีบทบาทหลักในการแก้ไขปัญหา

5.4.4 ระยะการนำแผนไปปฏิบัติ (Implementation Phase) ก่อนการปฏิบัติตามโครงการผู้วิจัยจะต้องใช้ถามกันในกลุ่มหรือในคณะทำงานเพื่อการดำเนินการในขั้นนี้คือ ใคร ทำอะไร ที่ไหน เมื่อไร และอย่างไร และขณะปฏิบัติการจะมีการประชุมกลุ่มที่นักวิจัยเป็นระยะเพื่อสะท้อนผลความเคลื่อนไหวในการปฏิบัติการอันจะนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงแก้ไขให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เป็นอยู่

5.4.5 ระยะการติดตามและประเมินผลการปฏิบัติการ (Monitoring and Evaluation Phase) ในขั้นตอนนี้ คงต้องอาศัยการมีเข้าใจที่ถูกต้อง และการมีส่วนร่วมอย่างสร้างสรรค์และกระตือรือร้นของฝ่ายต่าง ๆ โดยเฉพาะสมาชิกชุมชนในการเข้ามาตรวจสอบงานวิจัยและประเมินผลการปฏิบัติการว่าประสบความสำเร็จมากน้อยเพียงใด มีปัญหาและอุปสรรคอย่างไร

บ้าง ซึ่งจะทำให้ ผลลัพธ์ของการวิจัยจะปรากฏออกมาสอดคล้องกับความต้องการพัฒนาหรือสามารถใช้ได้กับการแก้ไขปัญหาย่างตรงจุดในชุมชน

5.5 คุณูปการของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

. . . การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม มิใช่แค่เพียงให้ได้คำตอบแก้หัวข้อหรือโจทย์วิจัยเท่านั้น เป้าหมายที่สำคัญกว่านั้นคือ การทำให้การวิจัยเป็นทักษะชีวิต เป็นทักษะทางความคิด ทางปัญญา ทำให้การแก้ปัญหาและหาคำตอบ ด้วยการใช้ปัญญาที่เกิดจากกระบวนการวิจัย กลายเป็นวิถีชีวิตของทุกคนในสังคม โดยเฉพาะคนในชุมชนที่เป็นรากฐานสำคัญของสังคมไทย (นลินี กังศิริกุล, 2547, น. 5)

การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมมีกระบวนการเพื่อปลูกจิตสำนึกให้คนในชุมชนได้ตระหนักในปัญหาของตนเอง และเกิดความตระหนักในบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบของตน มีส่วนร่วมแก้ไขปัญหาย ด้วยการเปิดโอกาสให้ประชาชนในชุมชนการดำเนินการวิจัย หากเป้าหมายของการวิจัยดังกล่าวมาบรรลุลผล กระบวนการวิจัย การแสวงหา หรือสร้าง “ความรู้และปัญญา” คงพัฒนาไปไกลจนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมกลายเป็นเรื่องที่ใคร ๆ ก็ทำได้ทั้งนั้น และอาจมีองค์ความรู้ใหม่ ๆ เกิดขึ้นมากมายผลที่ชุมชนและนักวิจัยจะได้รับอันเป็นประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมมีดังต่อไปนี้ (อรุณรุ่ง บุณธนันตพงศ์, 2549, น. 25)

1. ชาวบ้าน ชุมชน ผู้ด้อยโอกาสจะตื่นตัว ได้รับการศึกษาเพิ่มมากขึ้น สามารถคิดวิเคราะห์เหตุการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง มีความเชื่อมั่นในทางที่จะให้ความร่วมมือกันหรือมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมทั้งทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง เพื่อก่อประโยชน์สูงสุดแก่ตนเองและชุมชน

2. สมาชิกในชุมชนได้รับการแก้ไขปัญหาย ผู้ด้อยโอกาสมีโอกาสมากขึ้น การจัดสรรทรัพยากรต่าง ๆ มีการกระจายอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม รวมทั้งมีข้อมูลข่าวสารที่ส่งผลให้เกิดคุณภาพชีวิตที่ดีต่อคนในชุมชน

3. มีงานวิจัยและการพัฒนาที่ได้จากการเรียนรู้ของชุมชน ได้ประสบความสำเร็จการทำงานร่วมกับชุมชน อันก่อให้เกิดความเข้าใจอันดี และเกิดแนวคิดในการพัฒนาตนเองของนักวิจัย ชุมชน และนักพัฒนาอย่างแท้จริง

4. ผลงานวิจัยสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้ทันที เกิดผลในการป้องกันปัญหาในชุมชน เนื่องจากได้ลงมือทำกิจกรรมโดยอาศัยหลักการมีส่วนร่วมจากทุกฝ่ายในชุมชนและหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เกิดการผนึกกำลังร่วมกัน โดยที่ประชาชนเป็นผู้ร่วมคิด ร่วมวางแผน ร่วมดำเนินการ ตลอดจนเกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของผลงานที่ดำเนินการอยู่

การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเป็นการสอดคล้องกับความพยายามหลุดพ้นจากการถูกครอบงำ และ การมุ่งฟื้นฟู แก่ไขและป้องกันปัญหาสังคม เป็นการวิจัยที่ทดแทนการวิจัยแบบเดิมที่ถูกวิจารณ์ว่าไม่แก้ปัญหาดังกล่าวของผู้ด้อยโอกาสอย่างแท้จริง ส่งผลดีให้เกิดกับชุมชน จากที่กระบวนการวิจัย ไม่ใช่การกระทำลงบนชุมชน แต่เป็นการกระทำร่วมกับชุมชน (Work with not work for) ในการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาชุมชน ด้วยความตระหนักในศักยภาพการเรียนรู้และการรู้ของบุคคล กระบวนการวิจัยรูปแบบนี้จะช่วยให้คนที่มีส่วนร่วมในงานวิจัยเกิดการเรียนรู้จากประสบการณ์ได้อย่างเป็นระบบ ทำให้รู้ว่าข้อมูลที่มีอยู่มีประโยชน์ มีความสำคัญ และจะนำข้อมูลความรู้ไปใช้ทำอะไร แต่หากเราไม่ลงมือทำและเรียนรู้ด้วยตนเองเราก็ถูกจัดการด้วยความรู้ของคนอื่นอยู่เรื่อยไป

6. การศึกษาเพื่อปลุกสำนึกวิพากษ์ (Liberatory Pedagogy): ปรัชญาหนุนเสริมการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

ปรัชญาการศึกษาเพื่อปลุกสำนึกวิพากษ์ (Liberatory Pedagogy) ของ เปาโล แฟร์รี (Paulo Freire) นักการศึกษาชาวบราซิล เกิดขึ้นในช่วงปี ค.ศ. 1960-1970 จากความตระหนักถึงสภาพปัญหาเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในยุคนั้นว่า เรื่องที่สอนไม่ตรงกับประสบการณ์และความสนใจของผู้เรียน วิธีการสอนจะเน้นการถ่ายทอดความรู้จากผู้สอนไปยังผู้เรียน เป็นการควบคุมให้ผู้รู้โดยขาดการฝึกให้ผู้เรียนรู้จักใช้วิจารณญาณ ในการคิดวิเคราะห์และขาดการมีส่วนร่วมในการเรียนการสอนดังกล่าว จึงเป็นการปลูกฝังให้ผู้เรียนคุ้นเคยในการรับและฟังเพียงเรื่องความคิดและการกระทำ จึงไม่มีการกระทำหรือปฏิบัติการ เพื่อการเปลี่ยนแปลงชีวิตของตนเองและสังคมที่ตนอยู่ ทำให้ถูกควบคุมและกดขี่อยู่ต่อไป เปาโล แฟร์รี จึงริเริ่มแนวทางการศึกษาสำหรับผู้ถูกกดขี่ (Pedagogy of the Oppressed) เพราะคิดว่าการกดขี่เริ่มต้นตั้งแต่ระบบการศึกษา แฟร์รี จึงเน้นความสำคัญของการศึกษา ด้วยการให้ผู้เรียน ร่วมกันอภิปรายในประเด็นที่เขาเหล่านั้นประสบอยู่และมีความสนใจ ทำให้คนค้นพบตนเองว่ามีความรู้ความสามารถที่จะต่อต้านอิทธิพลต่าง ๆ และสามารถควบคุมอนาคตของตนเอง ตลอดจนมีส่วนร่วมอย่างจริงจังในการเปลี่ยนแปลงชุมชน และสังคมที่ตนอยู่ให้ดีขึ้น ต่อมาในช่วงปี ค.ศ. 1970-1980 แนวคิดของแฟร์รีได้ถูกนำมาใช้

ในการจัดการศึกษา เพื่อก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคมในทวีปอเมริกาใต้ โดยกลุ่มเป้าหมายที่เป็นคนจนและคนด้อยโอกาส ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศ จึงเป็นที่มาของชื่อ “การศึกษาเพื่อคนส่วนใหญ่” (Popular Education) ช่วงปี ค.ศ. 1980-1990 แนวคิดการศึกษาเพื่อสร้างพลัง ได้ขยายไป ในทวีปอเมริกากลาง และทวีปอื่น ๆ ในประเทศกำลังพัฒนา และประเทศที่พัฒนาแล้ว อย่างเช่น แคนาดา และสหรัฐอเมริกา ปัจจุบันแนวคิดการศึกษาเพื่อสร้างพลังได้ถูกนำไปใช้ในการจัดการศึกษาและนำไปใช้ในการเรียนรู้เพื่อการพัฒนาทั่วโลก

6.1 การศึกษาเพื่อปลุกสำนึกวิพากษ์: ปรัชญาแห่งการปลดปล่อยเพื่อความเป็นไท

ปรัชญาแห่งการปลดปล่อยเพื่อความเป็นไทของ เปาโล แฟร์ (แฟร์, 2517) เกิดจากการมองเห็นคุณค่าและเข้าใจความหมายของคนกลุ่มเล็ก ๆ ที่ถูกกดขี่ การกดขี่มีอยู่ในทุกกลุ่มสังคม การกดขี่มีลักษณะสำคัญว่าด้วยเรื่องชาตินิยม ความรู้สึกภายใน การลดค่าความเป็นตัวตน และหยั่งรากลึกถึงความกลัวจากอิสรเสรีภาพ ยิ่งไปกว่านั้นผู้คนถูกทำให้คิดว่าตนเองไร้ความสามารถ เพราะฉะนั้นในความเป็นจริงผู้ถูกกดขี่ก็จะถูกจัดให้กลายเป็นผู้ชมเพียงเท่านั้น พวกเขาเป็นผู้อยู่ในโลกแต่ไม่ใช่ผู้อยู่ร่วมกับโลก ในการกดขี่ก็จะทำให้ผู้คนรอรับสิ่งต่าง ๆ แต่เพียงฝ่ายเดียวรวมถึงความรู้ด้วย สำหรับหนทางแห่งการศึกษาของเปาโลแฟร์ ได้อธิบายเกี่ยวกับการศึกษาในระบบเป็นการศึกษาในลักษณะยึดเยียด หรือแบบฝากความรู้ (Banking Education) เหมือนเอาเงินไปฝากไว้ในธนาคาร ความรู้ที่เข้าไปไม่ได้ใช้ประโยชน์ในชีวิตนัก ทำให้คนเชื่อฟังปราศจากสำนึกที่มีต่อตนเองและโลก ดังนั้น หนทางปฏิบัติถึงการทำให้ผู้คนสัมผัสและเข้าใจโลกได้ด้วยตนเอง คือการปลดปล่อยผู้คนในสังคมให้พ้นจากการกดขี่ (Liberate) ทำให้ตื่นขึ้นหรือเกิดความเข้าใจในสภาวะแวดล้อมตนเองขึ้นมา เอาชนะการกดขี่และพัฒนาคนให้มีศักยภาพขึ้นมา ผ่านการสนทนาและการสะท้อนไตร่ตรองควบคู่การกระทำ (Reflection and Action) อันดับแรกควรช่วยให้ผู้ที่ถูกกดขี่ตระหนักรู้เกี่ยวกับบริบทแวดล้อมของตนเองผ่านการสะท้อนไตร่ตรองเชิงวิพากษ์ (Critical Reflection) ในเหตุการณ์ที่ประสบ การรับรู้จากการกระทำเรียกว่าเป็นการเปิดเผยสภาพที่เป็นจริงที่เคยถูกปกปิดไว้ ผู้คนจะตระหนักรู้ในเบื้องหลังของการกระทำต่าง ๆ

เปาโล แฟร์ ให้ความสำคัญกับมิติของความเป็นมนุษย์ ว่าคุณค่าของความเป็นคน คือ การตัดสินใจเลือกที่จะกระทำการด้วยตนเอง และรับผิดชอบสิ่งที่กระทำ และจะต้องมีความเชื่อมั่นว่า ประชาชนมีความสามารถในการคิด การรู้ และการปฏิบัติเพื่อสร้างสรรค์โลกได้ แฟร์มองว่าถ้าปราศจากความเชื่อเช่นนี้กิจกรรมมากมายที่เราทำเพื่อประชาชนจะไร้ความหมาย

และไม่สามารถเปลี่ยนแปลงสังคมได้ ท่านผู้นี้ได้เสนอวิธีวิทยาในการศึกษาเพื่อการสร้างพลัง ได้แก่ การปฏิบัติจริง (Praxis) และการปลุกจิตสำนึกเชิงวิพากษ์ (Consciousness raising)

“การปฏิบัติจริง” (Praxis) ประกอบด้วย การปฏิบัติ (Action) และการสะท้อนไตร่ตรอง (Reflection) เป็นการนำกระบวนการปฏิบัติมาไตร่ตรอง วิเคราะห์ วิพากษ์ วิจาร์ณ อย่างลึกซึ้ง อันจะก่อให้เกิดการตระหนักรู้เป็นบทเรียน และเกิดแนวทางในการปฏิบัติใหม่ ๆ ที่สอดคล้องกับความเป็นจริง โดยกระบวนการมีการดำเนินไปอย่างเป็นพลวัต เพื่อให้เกิดองค์ความรู้หรือทฤษฎีซึ่งนำการปฏิบัติอย่างถูกต้อง การปฏิบัติจริง (Praxis) ที่แท้จริงไม่ใช่เพียงแค่คิดสะท้อนไตร่ตรอง(บ้าคิด) หรือสักแต่ว่าปฏิบัติกร (บ้าทำ) แต่จะต้องมี 2 สิ่งนี้ควบคู่กันไปตลอด ทั้งการกระทำหรือการปฏิบัติที่เป็นความจริงแท้และการสะท้อนไตร่ตรองอย่างจริงจัง เมื่อเราฝึกฝนการวิเคราะห์การปฏิบัติกรนั้น ๆ แล้วกระทำซ้ำในระดับความสามารถที่สูงกว่า นั้นหมายความว่าเรากำลังเคลื่อนการปฏิบัติเพียงอย่างเดียว ไปสู่การปฏิบัติควบคู่การสะท้อนไตร่ตรอง (Action with Reflection) ส่วนการสร้างปลุกจิตสำนึกเชิงวิพากษ์ หรือปลุกมโนธรรมสำนึก (Consciousness raising) เป็นการพัฒนาความคิดและการกระทำของมนุษย์ เพื่อให้มีการรับรู้และเข้าใจโลกตามความเป็นจริง รวมถึงมีความเข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ โดยไม่มีการบิดเบือน รู้และเห็นสิ่งต่าง ๆ รอบตัวอย่างแจ่มแจ้ง รวมถึงการตระหนักที่จะตัดสินใจเพื่อการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ อย่างลึกซึ้ง (Deep Awareness) โดยผ่านการสนทนาที่แท้จริง (Dialogue) อันจะนำไปสู่ความเชื่อมั่นในศักดิ์ศรีและศักยภาพของมนุษย์ ในการมีส่วนร่วมเพื่อการเปลี่ยนแปลงโลกหรือสังคมที่ตนดำรงอยู่ให้ก้าวไปข้างหน้า ซึ่งการสนทนาที่แท้จริงจะไม่เกิดขึ้นถ้าไม่มีกระบวนการวิพากษ์ และการปลุกจิตสำนึกจะไม่เกิดขึ้น หากไม่มีการสนทนาที่แท้จริง (แฟร์, 2517)

สรุปว่า การปฏิบัติจริง (Praxis) และการปลุกจิตสำนึกเชิงวิพากษ์ (Consciousness raising) เป็นวิธีวิทยาในการศึกษา หรือ การเรียนรู้เพื่อการสร้างพลัง ของแฟร์มีความเกี่ยวข้องกับแนวคิดทฤษฎีวิพากษ์ (Critical Theory) ทำให้ชุมชนสามารถหาทางแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้จากประสบการณ์ได้อย่างเหมาะสม ชุมชนที่มีความเข้มแข็งจะมีกระบวนการถ่ายทอดความรู้จากประสบการณ์ต่อ ๆ กันมา ทำให้ความรู้ยังคงอยู่ในชุมชน และการออกไปแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากคนภายนอกแล้วมาคิด ปรับประยุกต์ใช้ ความรู้นั้นจะพัฒนาขึ้นการมาแลกเปลี่ยนเรียนรู้พูดคุยกันเพื่อแลกเปลี่ยนความรู้นั้นและเรื่องราวต่าง ๆ นั้นทำให้คนในชุมชนมีพื้นที่และโอกาสในการเข้ามามีปฏิสัมพันธ์กันในชุมชนด้วย

6.2 การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมกับการศึกษาเพื่อปลูกสำนึกวิพากษ์

การปลดแอกหรือการปลดปล่อยเพื่อความเป็นไท (Liberate) ภายใต้การศึกษาเพื่อปลูกสำนึกวิพากษ์ เป็นปรัชญาที่ค่อนข้างจะเน้นการเปลี่ยนแปลงที่ถอนรากถอนโคน การวิจัยที่สอดคล้องกับแนวคิดจึงมีส่วนเกี่ยวข้องกับการเมือง ทำทนายอำนาจที่กดขี่และครอบงำไม่เพียงแต่สร้างความรู้ในทางทฤษฎีเท่านั้น แต่ต้องมีผลทางการเปลี่ยนแปลงสังคมด้วยเหตุที่ว่าวิถีวิทยาของแฟรร์มีความเกี่ยวข้องสอดคล้องกับแนวคิดทฤษฎีวิพากษ์ (Critical Theory) ซึ่งฝังรากอยู่ในกิจกรรมการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research; PAR) ที่เป็นการรวมเอาทฤษฎีและการปฏิบัติเข้าด้วยกัน (Action and Reflection) คือ เมื่อทำอะไรลงไปแล้วกลับมาย้อนมองหรือไตร่ตรอง การสะท้อนแบบแฟรร์เป็นการสะท้อนแนววิพากษ์จะเกี่ยวข้องกับเรื่องของการกดขี่และเป็นการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อสังคมที่ดีกว่า พยายามมุ่งมั่นในการที่จะเปลี่ยนแปลงสังคมมุ่งเน้นการสะท้อนถึงเรื่องของคุณค่าและอำนาจที่ดำรงอยู่ ส่งผลให้เกิดความตระหนักในความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้วิจัยกับสมาชิกในชุมชน ซึ่งจะช่วยให้หนุนให้อุดมการณ์ที่สำคัญเรื่องความเป็นธรรมและเท่าเทียมในกระบวนการวิจัยเข้มแข็งขึ้น ประเด็นนี้ยังไม่ค่อยได้รับความสนใจจากสังคมไทยเท่าที่ควร

นักวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมที่รับเอาแนวคิดนี้มาเป็นหนทางในการเปลี่ยนแปลงสังคมนั้นต้องเอาใจใส่อย่างต่อเนื่องกับการสะท้อนถึงสภาวะความสัมพันธ์เชิงอำนาจวิธีการหรือกระบวนการที่ดำเนินการอยู่ ความคิดเชิงวิพากษ์ถูกทำให้เป็นแนวคิดในฐานะที่สามารถทำให้มนุษย์ปลดปล่อยตัวเองเป็นอิสระจากการครอบงำผ่านการสำรวจตัวเอง ช่วยให้เกิดการตื่นรู้เกี่ยวกับการกระทำและผลของการกระทำ สมาชิกในชุมชนสามารถสามารถใช้วิจารณ์ญาณในการวิเคราะห์ วิจัย ตรวจสอบสภาพเท็จจริงต่าง ๆ สามารถยื่นหยัดต่อต้านพลังอิทธิพลจากภายนอกหรือจากอำนาจกดขี่ และเน้นการปลูกจิตสำนึก (Consciousness Raising) เพื่อการต่อสู้เพื่อการเปลี่ยนแปลงโลก ไม่ใช่ปรับตัวอยู่กับโลกเดิม ๆ ที่เป็น ดังนั้น การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมภายใต้ปรัชญานี้จึงเป็นการวิจัยเพื่อการเปลี่ยนแปลง (Transformative Participatory Action Research) ที่มุ่งเปลี่ยนแปลงตั้งแต่ระดับรากฐานของวิถีคิดของประชาชนที่มีต่อความเป็นอยู่ของตนเอง มีความสามารถในการคิดวิเคราะห์ปัญหา เรียนรู้สาเหตุ ปัจจัยเงื่อนไขเชิงโครงสร้างที่เข้ามาเกี่ยวข้องอย่างรอบด้าน ตระหนักต่อสภาพที่เป็นอยู่ (Awareness) ก่อเกิดจิตสำนึก (Consciousness) และในที่สุดก็เปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเพื่อสร้างสรรค์สังคมที่ต้องการด้วยตนเอง

7. ผลการศึกษาที่เกี่ยวข้อง

ผู้ศึกษาทบทวนวรรณกรรมเพิ่มเติมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาครั้งนี้ ใน 2 ประเด็น คือ ตัวอย่างชุมชนที่ใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) เพื่อการพัฒนาเด็ก และงานวิจัยที่ทำการศึกษาในพื้นที่ชุมชนวัดประชาระบือธรรม เขตดุสิต ดังนี้

7.1 ตัวอย่างชุมชนที่ใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) เพื่อการพัฒนาเด็ก

การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) เป็นทางเลือกใหม่ในการพัฒนาและการเรียนรู้ ได้มีการนำงานวิจัยรูปแบบนี้มาใช้มากขึ้นอย่างแพร่หลายในสังคมไทย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2541 ในชุดโครงการวิจัยท้องถิ่นที่สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย งานวิจัยที่ดำเนินการโดยชาวบ้านที่เรียกว่า “งานวิจัยไต้หวัน” ของชุมชนในลุ่มแม่น้ำมูล โครงการแก้ปัญหาความยากจน โดย สถาบันองค์กรชุมชน เป็นต้น ลักษณะของกระบวนการวิจัยที่ตั้งอยู่บนฐานปรัชญาและคุณค่าที่เห็นศักยภาพในความเป็นมนุษย์ทุกคน อย่างเท่าเทียมกัน และมีจุดยืนในการสร้างพลังอำนาจแก่ประชาชน (Empowerment)

การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในประเด็นเด็กและครอบครัวยังมีการส่งเสริมให้ชุมชนดำเนินการค่อนข้างน้อย ส่วนใหญ่การวิจัยรูปแบบนี้เน้นเป็นวิธีการศึกษาในประเด็นการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจชุมชน และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ อีกทั้งในบรรดาโครงการวิจัยในประเด็นเด็กส่วนมากดำเนินการโดยคนนอกชุมชน การส่งเสริมให้ดำเนินการวิจัยโดยคนในชุมชนยังพบว่ามีน้อยมาก เท่าที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจากโครงการวิจัยที่สนับสนุนโดยกองทุนสนับสนุนการวิจัย สำนักงานภาคในชุดโครงการวิจัยท้องถิ่น ช่วงปี พ.ศ. 2545-2549 พบว่าโครงการวิจัยโดยชุมชนที่มีกระบวนการและเนื้อหาใกล้เคียงกับการศึกษาครั้งนี้ มีเพียง 1 โครงการที่สามารถเปลี่ยนแปลง พัฒนาเด็กจากที่เป็นอยู่ให้ดีขึ้น ผ่านกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมในชุมชน และได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) คือ โครงการวิจัยที่มีชื่อว่า “การเพิ่มประสิทธิภาพการมีส่วนร่วมของชุมชนในการช่วยเหลือเด็กและเยาวชนบ้านดอนยุง ตำบลขามใหญ่ จังหวัดอุบลราชธานี” เป็นโครงการที่แสดงให้เห็นความตั้งใจของชุมชนในการร่วมกันใช้กระบวนการวิจัยเพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของเด็กและเยาวชนบ้านดอนยุง โดยหวังให้ปัญหาเหล่านี้ลดลงหรือไม่มีในชุมชนเลย ชุมชนบ้านดอนยุงได้ลงมือทำการวิจัยร่วมกัน ด้วยกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม

โครงการวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ (1) เพื่อศึกษาสถานการณ์ปัญหาที่แท้จริงของเด็กและเยาวชนในชุมชนบ้านดอนยุง (2) เพื่อเรียนรู้กระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการช่วยเหลือคุ้มครองป้องกันเด็กและเยาวชน (3) เพื่อศึกษารูปแบบและวิธีการที่เหมาะสมที่ชุมชนจะมีส่วนร่วมเพื่อให้การช่วยเหลือ คุ้มครอง ป้องกันเด็กและเยาวชน และ(4) เพื่อเพิ่มศักยภาพและประสิทธิภาพการทำงานของชุมชนในการมีส่วนร่วมในการการช่วยเหลือ ปกป้องคุ้มครองเด็กและเยาวชน โดยทำการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ในพื้นที่ หมู่บ้านดอนยุง หมู่ที่ 12 ตำบลขามใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี เพื่อตอบคำถามที่ว่า จะเพิ่มศักยภาพและประสิทธิภาพการทำงานของชุมชนในการมีส่วนร่วมในการช่วยเหลือ ปกป้อง คุ้มครองเด็กและเยาวชนได้อย่างไร” (สุวรรณ บัวพันธ์ และคณะ, 2548)

บริบทของชุมชนดอนยุง

ชุมชนบ้านดอนยุงเพิ่งก่อตั้งขึ้นมาเมื่อ 50-60 ปี ที่ผ่านมา แต่เดิมพื้นที่แห่งนี้เป็นที่เลี้ยงสัตว์สาธารณะอยู่ขอบ ๆ ของตัวเมือง เมื่อตัวเมืองขยายออกมายังพื้นที่รอบนอกมากขึ้น พื้นที่ว่างเปล่าถูกผู้คนจากต่างถิ่น ต่างฐานะ ต่างอาชีพ เข้ามาจับจองเป็นที่อยู่อาศัยเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งที่มีกรรมสิทธิ์ถูกต้องและไม่มี ชาวบ้านเรียกว่า ไทคร้ว คือ คนมาจากทั่วสารทิศมารวมกัน ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนมีน้อย ต่างคนต่างอยู่ ประชากรส่วนใหญ่มีอาชีพรับจ้าง ทำเกษตรกรรม เก็บขยะขาย และบางคนก็ไปขอทานในเมือง ทำให้ผู้ปกครองไม่มีเวลาดูแลบุตรหลาน จึงทำให้เกิดปัญหาทางด้านสังคมตามมา ปัญหาที่พบส่วนใหญ่เป็นปัญหาเกี่ยวกับเด็กและเยาวชน ไม่ว่าจะเป็นปัญหาเด็กถูกทอดทิ้ง ไม่ได้เรียนหนังสือ ถูกละเมิดสิทธิล่วงเกินทางเพศ การกระทำทารุณกรรม เด็กติดสิ่งเสพติด รวมถึงเด็กไม่มีชื่อในทะเบียนราษฎร ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นไม่ได้รับการดูแลแก้ไข จนกระทั่งมีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งที่เห็นความสำคัญของปัญหาเหล่านี้ ได้เริ่มประสานงานกับหน่วยงานต่าง ๆ เพื่อให้เข้ามาช่วยเหลือ และเข้ามาสำรวจข้อมูลชุมชนร่วมกับชาวบ้าน ซึ่งทางชุมชนเองก็มีความตระหนักและพยายามหาทุกวิถีทางที่จะแก้ไข โดยเริ่ม จากจัดการประชุมในหมู่บ้านเพื่อคัดเลือกตัวแทนเข้า อบรมอาสาสมัครคุ้มครองสิทธิเด็ก (อ.ส.ด) และตัวแทนกลุ่มนี้ได้ร่วมกันทำงานช่วยเหลือเด็กและเยาวชนในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียง มีการรวมกลุ่มกันจัดตั้ง “ศูนย์สร้างสรรค์ชุมชนบ้านดอนยุง” แต่การดำเนินงานของศูนย์ฯ ยังไม่มีรูปแบบวิธีการที่เหมาะสมที่ชุมชนจะเข้ามามีส่วนร่วมในการช่วยเหลือเด็กและเยาวชน อาสาสมัครที่จะทำงานร่วมกันก็ยังมีน้อย ทำให้การช่วยเหลือมีไม่ทั่วถึง เด็ก ๆ ในหมู่บ้านเท่าที่ควร

การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมของชุมชนดอนยุง

โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมเกิดขึ้นในพื้นที่ชุมชนบ้านดอนยุงโดยคณะนักวิจัยหลักคือ คณะกรรมการศูนย์สร้างสรรค์ชุมชนบ้านดอนยุง จากการที่คณะกรรมการจึง

ได้ประชุมปรึกษาหารือเพื่อหาแนวทางพัฒนากระบวนการทำงานและกิจกรรมต่าง ๆ ในการช่วยเหลือเด็ก โดยให้ชุมชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ และเป็นผู้ลงมือปฏิบัติด้วยตนเองมากยิ่งขึ้น ซึ่งจะทำให้ชาวบ้านรู้ปัญหาของชุมชน และวิธีการทำงานที่จะแก้ไขปัญหาของชุมชน และจะเป็นการพัฒนากระบวนการทำงานที่มีรูปแบบ สามารถถ่ายทอดประสบการณ์การทำงานให้กับชุมชนอื่น ในการที่จะช่วยเหลือ ปกป้อง คุ้มครองเด็ก และเยาวชน ในชุมชนของตนเองได้ การศึกษาสำรวจสถานการณ์เด็กและเยาวชนในชุมชน คณะนักวิจัยหลักได้เริ่มศึกษาวิจัยด้วยการหาแนวร่วมเพื่อทำการสำรวจข้อมูลสถานการณ์ปัญหาเด็กในชุมชน และพบสาเหตุที่เด็ก ๆ ในชุมชนแห่งนี้ต้องเผชิญกับปัญหาในการดำรงชีวิตมากมายเช่นนี้เป็นผลมาจากสภาพของชุมชนซึ่งมีลักษณะเป็น ชุมชนกึ่งแออัด โดยบริเวณด้านตะวันตกของหมู่บ้านจะเป็นที่อยู่ของบรรดาข้าราชการ พ่อค้า ซึ่งเข้ามาซื้อที่ดินต่อจากชาวบ้านที่จับจองอยู่เดิม ส่วนด้านทิศใต้ติดกับอำเภอเมืองจะเป็นที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนที่มีฐานะยากจน ทุกคนเร่ร่อนพลัดถิ่น คนที่ถูกไล่มาจากที่อื่น ๆ อาชีพหลัก คือ รับจ้างทั่วไป เก็บขยะและขอทาน

การเก็บข้อมูลแล้วมาล้อมวงคุยกัน หลังจากการเก็บข้อมูลสถานการณ์ปัญหาแล้ว ชาวชุมชนก็มาล้อมวงกันพูดคุยถึงปัญหาที่เกิดขึ้น สาเหตุของปัญหาจากการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน (กระบวนการย้อนอดีตชุมชนบ้านดอนยุงโดยการสัมภาษณ์ผู้สูงอายุในชุมชนแล้วนำมาร้อยเรียงเป็นประวัติศาสตร์ชุมชน) และพูดคุยหาแนวทางร่วมกัน หลายต่อหลายครั้งจนได้ข้อสรุปว่า ปัญหาของเด็กน่าจะเป็นเด็กคุยกันเอง ทุกวันนี้ผู้ใหญ่แก้ปัญหาก็ไม่รู้จริง และปัญหาเด็กก็เกี่ยวข้องกับครอบครัวด้วย จึงต้องคุยกันทั้งเด็กและครอบครัวเพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกัน จนก่อเกิดกิจกรรมเพื่อพัฒนาเด็กและเยาวชน เช่น กิจกรรมค่ายเด็กและครอบครัวจึงถูกจัดขึ้น เพื่อให้เด็กและครอบครัวในหมู่บ้านได้รู้จักกัน ได้เรียนรู้คุณค่าของตัวเอง วิธีการอยู่ร่วมกับผู้อื่น ได้ความรู้เรื่องสิทธิเด็กเบื้องต้น และที่สำคัญได้พูดคุยปรับความเข้าใจกันระหว่างผู้ปกครองกับเด็ก อันมีผลทำให้เกิดความเข้าใจและมีความใส่ใจกันมากขึ้นในครอบครัว กิจกรรมค่ายเด็กและครอบครัวครั้งนี้ นับเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญของการแก้ไขปัญหาเด็กของชุมชนในเวลาต่อมา คือ คณะกรรมการศูนย์สร้างสรรค์ชุมชนบ้านดอนยุงได้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการทำงานจากการช่วยเหลือแบบสงเคราะห์เป็นการสร้างสรรคกิจกรรมเพื่อพัฒนาศักยภาพเด็กมากกว่าเดิม

ในส่วนของเด็กและเยาวชนนั้นมีการรวมกลุ่มเยาวชนทำกิจกรรมร่วมกัน มีการเลือกตัวแทนแต่ละคุ้มเพื่อทำหน้าที่ประสานเวลาเราจะทำกิจกรรม หากมีปัญหาแกนนำเยาวชนเหล่านี้จะนำเอาปัญหามาช่วยกันคิด และปรึกษากับคณะวิจัยเพื่อหาทางแก้ไข นอกจากนั้นยังมีเยาวชนหลายคนทีก่อนจะเข้าค่ายไม่ได้เรียนหนังสือ หลังจากการจัดค่าย มีเยาวชนได้สมัครเข้าเรียนที่

สถาบันพัฒนาฝีมือแรงงานและมีพัฒนาการดีขึ้น กิจกรรมของเด็กดอนยุงที่เป็นรูปธรรมชัดเจนอีกอย่างหนึ่ง คือ วงดนตรีรีโซเคิล ซึ่งเป็นวงดนตรีของเด็ก ๆ ที่กำลังศึกษาระหว่างชั้น ป. 1-ป. 6 เป็นกลุ่มเด็กในครอบครัวยากจน มีการนำเอาวัสดุเหลือใช้ต่าง ๆ มาทำเป็นเครื่องดนตรี จากกิจกรรมเหล่านี้ส่งผลให้เกิดพัฒนาการในเชิงบวกของเด็ก ๆ ทำให้ “ผู้ใหญ่” หันมามี “ส่วนร่วม” ในการดูแลแก้ไขปัญหาให้พวกเขามากขึ้น โดยเฉพาะผู้ที่ใกล้ชิดกับเด็กมากที่สุด คือ พ่อ แม่ ผู้ปกครอง ไปจนถึงผู้ใหญ่ในชุมชนอื่น ได้แก่ ผู้นำชุมชน ผู้ปกครอง พระสงฆ์ หันมาให้ความสำคัญและหาทางแก้ไขปัญหาให้กับเด็ก ๆ ร่วมกันโดยมีรูปแบบที่มุ่งเน้นการดำเนินกิจกรรมพัฒนาศักยภาพแทนการแก้ไขปัญหาเฉพาะราย นำไปสู่การรวมตัวของเด็ก ๆ ในชุมชนเป็น กลุ่มเยาวชนบ้านดอนยุง ทำกิจกรรมสร้างสรรค์ ที่หลากหลาย เช่น การวาดลานวัด การเล่นดนตรีจากเครื่องดนตรีที่ประดิษฐ์จากขยะ(วงรีโซเคิล) การได้เข้าร่วมกิจกรรมเวทีเยาวชนระดับจังหวัด ในโอกาสต่าง ๆ ทำให้กลุ่มเยาวชนมีความภูมิใจ และมีกำลังใจที่จะทำกิจกรรมเพื่อพัฒนาศักยภาพของตัวเองอย่างต่อเนื่อง

ในขณะที่เดียวกันคณะนักวิจัยซึ่งเป็นคณะกรรมการศูนย์สร้างสรรค์ชุมชนบ้านดอนยุงได้รับรู้ข้อมูลเชิงลึก ทำให้สามารถวิเคราะห์ปัญหาได้อย่างเชื่อมโยง ทำให้สามารถแก้ไขปัญหาได้อย่างตรงจุด รวมทั้งได้รับคัดเลือกเป็นคณะทำงานคุ้มครองสวัสดิภาพเด็กและสตรีในระดับจังหวัด และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเมื่อสิ้นสุดกระบวนการวิจัย คือ จากเด็กที่เคยถูกมองว่าเป็นปัญหา มาเป็นกลุ่มเด็กที่ทำกิจกรรมอย่างสร้างสรรค์ จากพ่อ-แม่ ที่ต่างคนต่างอยู่ บางคนเป็นต้นตอของปัญหาเด็กและเยาวชนเสียเองกลับกลายมาเป็นผู้ที่พร้อมจะเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมในการทำงานกับศูนย์สร้างสรรค์ชุมชนบ้านดอนยุง ผู้นำชุมชนกลายมาเป็นผู้สนับสนุนมากขึ้น คณะนักวิจัยสามารถสาวข้อมูลได้ลึกขึ้นเห็นถึงต้นตอของปัญหา ไม่ใช่รู้อย่างผิวเผินเหมือนที่ผ่านมา ซึ่งสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเหล่านี้ อยู่เหนือไปผลการวิจัยธรรมดา วิธีคิด มุมมองต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการช่วยเหลือเด็กและเยาวชนจะฝังในวิถีปฏิบัติของคนบ้านดอนยุงสืบไป (สุวรรณา บัวพันธ์ และคณะ, 2548) ปัจจุบันกลุ่มเยาวชนบ้านดอนยุงได้รับการยอมรับว่าเป็นกลุ่มเยาวชนที่เข้มแข็งกลุ่มหนึ่งของจังหวัดอุบลราชธานี

กรณีของชุมชนดอนยุง เป็นภาพสะท้อนให้เห็นว่า ปัญหาที่เกิดแก่เด็กและเยาวชนไม่ใช่เรื่องที่ยากเกินกว่าจะแก้ไข เพียงแต่ผู้ใหญ่ที่เกี่ยวข้องให้ความสนใจ คอยส่งเสริมสนับสนุนให้เด็ก ๆ มีกิจกรรมสร้างสรรค์ทำอย่างต่อเนื่อง เด็กก้าวออกมาจากวังวนของปัญหา สามารถพัฒนาศักยภาพเพิ่มพูนคุณค่าให้กับตัวเอง ให้เขามีโอกาสเลือกทางที่จะก้าวเดินไปในทิศทางที่เหมาะสม ซึ่งแนวทางในการพัฒนาหรือแก้ไขปัญหาเด็กเหล่านี้ต้องมาจากการมีส่วนร่วมกันในการศึกษาปัญหา วิเคราะห์ทำความเข้าใจร่วมกันและแก้ไขอย่างตรงจุด แม้ว่าความเปลี่ยนแปลงที่

เกิดขึ้นจะเป็นความเปลี่ยนแปลงเพียงเล็กน้อยในสายตาของคนทั่วไป แต่ก็เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ยิ่งใหญ่ของคนในชุมชนดอยสูง ที่ต้องอยู่กับสถานการณ์ปัญหานั้น แล้วมาวันหนึ่งก็พบแนวทางในการพัฒนาแก้ไขร่วมกัน จนในที่สุดสามารถปฏิบัติการเพื่อจัดกิจกรรมพัฒนาเด็กได้อย่างสอดคล้อง สร้างสรรค์ บนพื้นฐานการมีส่วนร่วมของสมาชิกชุมชนได้

7.2 งานวิจัยที่ทำการศึกษาในพื้นที่ชุมชนวัดประหาระบือธรรม เขตดุสิต กรุงเทพมหานคร

ชุมชนวัดประหาระบือธรรม เขตดุสิต ได้เข้าร่วมดำเนินโครงการนำร่องสร้างสังคมที่น่าอยู่สำหรับเด็ก ร่วมกับมูลนิธิศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็กและกรมสุขภาพจิต ตั้งแต่ปี 2543 โดยมีการจัดกิจกรรมอย่างต่อเนื่องร่วมกับหน่วยงานดังกล่าวตลอดมา กิจกรรมที่มีการดำเนินการเป็นกิจกรรมแรกคือ กิจกรรมครอบครัวสัมพันธ์ อันเป็นกิจกรรมที่เสริมสร้างความสัมพันธ์อันดีและสร้างทักษะการสื่อสารที่เหมาะสม ที่จะลดปัญหาความรุนแรงในครอบครัวได้ และมีการจัดกิจกรรมรณรงค์และกิจกรรมให้ความรู้เกี่ยวกับการป้องกันการละเมิดสิทธิเด็กอีกมากมายอย่างต่อเนื่องทำให้เป็นที่สนใจของนักศึกษาจากสถาบันต่าง ๆ ใน องค์การภาครัฐ-เอกชนทั้งในและต่างประเทศ ในการมาศึกษาดูงานและฝึกปฏิบัติงานชุมชน ด้านการป้องกันการละเมิดสิทธิเด็ก นอกจากนี้มีนักศึกษาปริญญาโทที่สนใจศึกษาวิจัยในพื้นที่ชุมชน ซึ่งพบว่าม้งงานวิจัยที่ทำการศึกษาในพื้นที่ชุมชนโดยตรง 2 เรื่อง คือ

1. ทักษะชุมชนต่อการคุ้มครองเด็ก: ศึกษาเฉพาะกรณีชุมชนวัดประหาระบือธรรม เขตดุสิต จังหวัดกรุงเทพมหานคร โดยปัทมา แสงสะอาด เป็นวิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปี พ.ศ. 2547
2. การศึกษากระบวนการดำเนินกิจกรรมครอบครัวสัมพันธ์ชุมชนวัดประหาระบือธรรม โดย อัมไพ วิทยวิโรจน์ เป็นวิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ปี พ.ศ. 2548

ผลจากการศึกษาวิจัยช่วยให้ “คนนอก” ได้รับทราบถึงทักษะของชุมชนและกิจกรรมในชุมชนที่เกี่ยวกับการป้องกันการละเมิดสิทธิเด็ก

จากการศึกษาทั้งสองเล่มนี้ทำให้รู้จักชุมชนนี้มากขึ้น ซึ่งผลจากการศึกษาเป็นทั้งความรู้พื้นฐานที่เกี่ยวกับการคุ้มครองในชุมชน และมีทั้งความรู้ในเชิงประสบการณ์ที่ชุมชนได้ดำเนินการป้องกันแก้ไขปัญหาโดยใช้กิจกรรมครอบครัวสัมพันธ์ ซึ่งอาจจะแก้ได้เพียงไม่กี่ครอบครัวที่เข้าร่วมกิจกรรม ในรุ่นที่ 5 มีครอบครัวเข้าร่วมกิจกรรมทั้งสิ้น 13 ครอบครัว และการศึกษาค้นคว้านี้ช่วยให้ข้อมูลข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในชุมชน ณ ช่วงเวลาหนึ่ง คือช่วงเวลาที่ได้มีการ

ดำเนินโครงการนำร่องเพื่อสร้างสังคมที่น่าอยู่สำหรับเด็กมาระยะหนึ่งแล้วโดยโครงการเริ่มมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2543 และได้มีการศึกษาหาความรู้ในพื้นที่ชุมชนในช่วงปี พ.ศ. 2546 -2548 ได้ข้อมูลที่ช่วยให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับชุมชนจำนวนหนึ่ง ดังต่อไปนี้

1. ทักษะของคนในชุมชนเกี่ยวกับการคุ้มครองเด็กในชุมชนวัดประหาระปือธรรม จากการศึกษาทักษะหรือความคิดเห็นของคนในชุมชนเกี่ยวกับความหมายของการทารุณกรรมเด็ก ในงานวิจัยของ บัทยา แสงสะอาด (2547) พบว่าชุมชนมีความรู้ในระดับสูง หมายความว่า “คนในชุมชนเข้าใจดีว่า สาเหตุของการทารุณกรรมมาจากพ่อแม่ที่มีการทะเลาะวิวาทและเด็กมีอาการก้าวร้าวรุนแรง และคนส่วนใหญ่ในชุมชนมีความเข้าใจลักษณะ หรือรูปแบบการทารุณกรรมเป็นอย่างดี” แต่นี่ก็เป็นเพียงความรู้ที่ใคร ๆ อาจจะมีบ้างและจำได้ ในความเป็นจริงเราไม่อาจรู้ได้ว่าคนในชุมชนใช้ความรุนแรงทำร้ายหรือทารุณกรรมเด็กหรือไม่ อย่างไรก็ตาม นอกจากนี้ความคิดเห็นของชุมชนต่อปัญหาอุปสรรคในการคุ้มครองเด็กในชุมชน พบว่าเป็นปัญหามาก โดยเฉพาะครอบครัวไม่มีความรู้ความเข้าใจในการเลี้ยงดูเด็กอย่างถูกวิธีและสภาพครอบครัวที่แตกแยกมากขึ้น สิ่งที่เป็นอุปสรรค คือ เรื่องงบประมาณที่ขาดแคลนในการช่วยเหลือเด็ก ชุมชนขาดการกระตุ้นให้คนในชุมชนมีจิตสำนึกในการแก้ไขและป้องกันปัญหาร่วมกัน ชุมชนเพิกเฉยต่อปัญหาหาเด็กถูกทำร้าย

ชุมชนเห็นว่าตนเองมีบทบาทมากในการแก้ไขปัญหานี้ โดยเฉพาะการแจ้งข่าวเด็กถูกทารุณกรรมในชุมชน ชุมชนควรจัดสถานที่บำบัดฟื้นฟูเด็กที่ถูกทารุณกรรม และควรเตรียมความพร้อมด้านที่อยู่อาศัยเมื่อเด็กกลับคืนสู่ครอบครัว ชุมชนควรอบรมให้ความรู้แก่พ่อแม่ในการเลี้ยงดูเด็กอย่างถูกวิธี ควรให้มีกิจกรรมเสริมสร้างความรู้แก่คนในชุมชนถึงปัญหาการทารุณกรรมเด็กมากที่สุด และชุมชนควรประชุมหารือระหว่างคนในชุมชน หน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อแก้ไขปัญห ส่วนการป้องกันการทารุณกรรมเด็กในระดับชุมชนนั้น คนในชุมชนส่วนใหญ่คิดว่า ชุมชนควรมีการประสานงาน มีการณรงค์ประชาสัมพันธ์ ควรมีการผนีกกำลังระหว่างโรงเรียนกับมาอบรมให้เด็ก รู้จักป้องกันตนเอง เพื่อนบ้าน และวัด ก็ควรช่วยป้องกันดูแลไม่ให้เด็กถูกทารุณกรรมได้และในชุมชนควรมีคณะกรรมการในการดูแลปัญหาเด็ก อีกทั้งชุมชนควรมีการหาเงินกองทุนไว้สนับสนุนการป้องกันการทารุณกรรมเด็ก

คนในชุมชนเริ่มให้ความสำคัญกับการป้องกันปัญหาการคุ้มครองเด็ก โดยมีการดำเนินกิจกรรมครอบครัวสัมพันธ์ในหลายรุ่น จากการให้ความร่วมมือจากหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งในและนอกพื้นที่ และคณะอาสาสมัครครอบครัวสัมพันธ์รุ่นก่อน ๆ ในชุมชนมาเข้าร่วมหลายคน สะท้อนออกมาในงานของ อ่ำไพ วิทยวิโรจน์ (2548) ที่กล่าวในชั้นการเตรียมวิทยากรสรุปความว่า

ครั้งนี้ มีผู้เข้ามาร่วมจากหน่วยงานต่าง ๆ ได้แก่ อาจารย์ในโรงเรียนวัดพระชะเอือธรรม นักสังคมสงเคราะห์ศูนย์บริการสาธารณสุข เจ้าหน้าที่ฝ่ายพัฒนาชุมชน เขตดุสิต พยาบาลจากโรงพยาบาลวชิระจำนวน 1 คน นอกจากนั้นยังมีหน่วยงานนอกเขตมาเข้าร่วม ได้แก่ เจ้าหน้าที่กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ เจ้าหน้าที่จากสมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทย และเจ้าหน้าที่มูลนิธิศูนย์พิทักษ์สิทธิเด็ก

อย่างไรก็ดี ยังประสบปัญหาในการดำเนินการป้องกันปัญหาการคุ้มครองเด็ก คือ บางครอบครัวเข้าร่วมกิจกรรมไม่ต่อเนื่อง ครอบครัวอาสาเข้าร่วมเป็นเครือข่ายพ่อแม่ ค่อนข้างน้อย ไม่ค่อยได้รับความสนใจจากครอบครัวรุ่นใหม่ ๆ แม้ว่าคนในชุมชนส่วนใหญ่มีทัศนคติว่า “ชุมชนควรมีการประสานงาน ควรฉีกกำลังระหว่างโรงเรียน . . . เพื่อนบ้าน . . . และวัด . . .” (ปัทมา แสงสะอาด, 2547) แต่ในทางปฏิบัติแล้วอาจมีข้อจำกัดมากมายที่ไม่สามารถทำให้คนชุมชนทำเช่นนั้นได้ ถึงแม้ว่าต่อมากการดำเนินกิจกรรมครอบครัวสัมพันธ์จะช่วย “เชื่อมความสัมพันธ์ระดับคนสองคน กลุ่มและชุมชน” ก็ตาม (อำไพ วิทย์วิโรจน์, 2548)

2. รูปแบบและกระบวนการของกิจกรรมป้องกันการทารุณกรรมเด็กในชุมชนวัดพระชะเอือธรรม จากการศึกษาของ อำไพ วิทย์วิโรจน์ (2548) ทำให้เห็นรูปแบบและกระบวนการของกิจกรรมในการป้องกันการทารุณกรรมเด็ก คือ กิจกรรมที่มีชื่อว่า “ครอบครัวสัมพันธ์” ซึ่งเป็นกิจกรรมที่เชื่อมความสัมพันธ์ระดับคนสองคน กลุ่มและชุมชน กิจกรรมทุกกิจกรรมเน้นพื้นฐานการสื่อสารเชิงบวก มุ่งให้ครอบครัวในชุมชนเกิดทักษะใหม่ ๆ ในการเลี้ยงดูเด็กในครอบครัว โดยจัดในทุกวันอาทิตย์ เวลา 9.00-12.00 น. สัปดาห์ละ 1 ครั้งต่อเนื่องกัน 8 ครั้ง ที่โรงเรียนวัดพระชะเอือธรรม ในแต่ละครั้งจะจัดกิจกรรม 11 กิจกรรมซ้ำ ๆ ได้แก่ กิจกรรม (1) ธงประจำครอบครัว (2) ทักทาย (3) ร้องเพลง (4) สื่อสารด้วยภาพวาด (5) ความรู้สึกของฉัน (6) พ่อแม่คุยกัน (7) กลุ่มพ่อแม่ (8) แนะนำการเล่นกับลูก (9) เล่นกับลูก (10) นาฬิกาของ (11) ประกาศข่าว โดยวิทยากรผู้นำกิจกรรมจะอธิบายวัตถุประสงค์ในการทำกิจกรรม วิธีการทำกิจกรรม กฎกติกาการเล่นและวิทยากรคนอื่น ๆ ทำหน้าที่ให้คำแนะนำครอบครัว ซึ่งวิทยากรผ่านการเตรียมความพร้อมมาอย่างดีจากการอบรมและฝึกปฏิบัติ

ผลของการดำเนินกิจกรรมในแง่ของการเปลี่ยนแปลงของครอบครัว เช่น การเปลี่ยนแปลงเรื่องพฤติกรรมของพ่อแม่ในการสื่อสารกับเด็กในครอบครัว ความรุนแรงเรื่องการการสื่อสารทั้งการพูดจาและการควบคุมอารมณ์ดีขึ้น ลดความเข้มนงวด ลดความรุนแรงไม่ลงโทษด้วยการตี ก่อให้เกิดความเข้มแข็งในระดับครอบครัว นอกจากนี้ยังก่อให้เกิดการรวมกลุ่มครอบครัวที่คอยช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีปัญหาแลกเปลี่ยนปรึกษาหารือ มีการสนับสนุนด้านอารมณ์ และ

พัฒนาสติปัญญาก่อเกิดความรู้แก่ครอบครัวที่มาเข้าร่วมกิจกรรมด้วยแต่ มีการรวมตัวเป็นเครือข่ายครอบครัวยังมีน้อยนับว่ายังเป็นอุปสรรคสำคัญในการต่อยอดจากกิจกรรมอยู่

“คนใน” ชุมชนได้ประโยชน์อะไรจากงานวิจัยทั้งสองเล่มบ้าง ?

จากการศึกษางานวิจัยทั้งสองเล่ม ผู้ศึกษาเกิดคำถามต่อว่า “คนใน” ชุมชนได้ประโยชน์อะไรจากงานวิจัยทั้งสองเล่มบ้าง ? ผู้ศึกษาเชื่อว่าการวิจัยเป็นการแสวงหาความรู้ที่เป็นระบบระเบียบ อันจะก่อประโยชน์แก่ผู้คนในการสร้างสรรค์องค์ความรู้ใหม่ ๆ ขึ้นมา แต่เมื่อศึกษางานทั้งเล่มแล้วก็เกิดข้อกังขาว่า ข้อมูลที่ได้มานั้นยังประโยชน์อะไรแก่คนในชุมชนบ้าง อย่างแรกที่พบ คือ ช่วยให้ผู้ศึกษาที่มีความเข้าใจในบริบทของชุมชนมากขึ้นไม่ว่าจะเป็นทัศนคติของชุมชนที่มีต่อการปกป้องคุ้มครองเด็ก และรูปแบบกิจกรรมครอบครัวสัมพันธ์ที่ดำเนินการในพื้นที่ชุมชนว่ามีที่มาที่ไปอย่างไร และผลจากการจัดกิจกรรมในช่วงนั้นเป็นอย่างไรบ้าง แต่ทว่าชุมชนยังไม่ได้ประโยชน์อะไรบ้างจากงานวิจัยทั้งสองเล่มนี้ เขาเป็นเพียงผู้ถูกศึกษาวิจัยเท่านั้น

เนื่องจากการวิจัยไม่ได้สนองตอบต่อปัญหาของชุมชน งานวิจัยทั้งสองเล่มตั้งคำถามงานวิจัยจากความอยากรู้ของผู้ศึกษาวิจัย แต่เพียงฝ่ายเดียวซึ่งไม่ใช่เรื่องแปลกอะไร เป็นเรื่องที่ใครหลาย ๆ คนคงคุ้นชินกันแล้ว แต่ผู้ศึกษาคิดว่าเราจะปล่อยไปตามความคุ้นชินเช่นนั้นไม่ได้ เพราะผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับงานวิจัย คือ คนในชุมชน ที่เสียสละเวลามาให้ข้อมูล แต่กลับไม่ได้รับประโยชน์อะไรตอบแทนเสียเลย งานวิจัยเล่มแรกต้องการรู้ว่าชุมชนนี้มีทัศนคติต่อการคุ้มครองเด็กทั้งในเรื่องการความเข้าใจในเชิงความหมาย ปัญหาอุปสรรคในและบทบาทในการแก้ไขและป้องกันการทารุณกรรมเด็กโดยชุมชนเป็นอย่างไรบ้าง (ปัทมา แสงสะอาด, 2547) ผลที่ได้จากการศึกษา คือ ชุมชนเข้าใจมีความรู้ในองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับประเด็นการคุ้มครองเด็กดี แต่มีอุปสรรคปัญหา มาก ส่วนเล่มที่สอง งานของ อำไพ วิทยวิโรจน์ (2548) เป็นการตั้งคำถามเกี่ยวกับการดำเนินกิจกรรมครอบครัวสัมพันธ์และผลที่เกิดจากคิด ผลที่ได้จากการศึกษา คือ กระบวนการดำเนินกิจกรรมและความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากครอบครัว งานชิ้นนี้ยังพอเห็นว่ามีประโยชน์บ้างในแง่ที่ว่า เป็นแนวทางในการประยุกต์ใช้กิจกรรมนี้แก่ผู้ปฏิบัติงานในชุมชน แต่ทว่าตัวชุมชนเองกลับไม่ได้ใช้ประโยชน์อะไรเลย เพราะกิจกรรมนี้ดำเนินไปโดยเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานเป็นหลัก จึงไม่จำเป็นต้องเข้าใจกระบวนการดำเนินกิจกรรมก็ได้ ชาวชุมชนเป็นผู้เข้าร่วมกิจกรรมเท่านั้น ประเด็นที่น่าขบคิดก็คือ หากหน่วยงานภายนอกมีความจะเป็นต้องยุติกิจกรรม การดำเนินกิจกรรมก็ไม่เกิดขึ้นในชุมชน เหลือไว้เพียงร่องรอยของการมีทักษะการสื่อสารที่บางครอบครัวที่เข้าร่วมได้รับจากการเข้าร่วมกิจกรรมเท่านั้น

นอกจากนี้ วิธีการวิจัยที่ใช้แยกผู้วิจัยจากชุมชน มีการใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงปริมาณมี เครื่องมือคือแบบสอบถาม เก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่าง 222 คนในชุมชน (ปัทมา แสงสะอาด, 2547) จากการทบทวนงานวิจัยเล่มนี้เห็นภาพของความสัมพันธ์ที่ผู้วิจัยอยู่เหนือชาวบ้านผู้ซึ่งเป็นผู้ถูกวิจัย เนื่องจากการวิจัยเรื่องนี้ไม่ได้ประเมินว่าชาวบ้านจะต้องการการวิจัยนั้นหรือไม่ เพียงแต่ว่าผู้แบบเจาะจงจากเงื่อนไขว่าชุมชนนี้เป็นชุมชนที่เป็นพื้นที่ที่มีการดำเนินโครงการด้านการคุ้มครองเด็ก และเมื่อลงพื้นที่ชุมชนก็แจกแบบสอบถามแล้วก็ไปเก็บแบบสอบถาม จึงน่าสนใจในแง่ที่ว่า ผลการศึกษาวิจัยที่ได้จะตรงกับความเป็นจริงหรือไม่อย่างไร การแสดงความคิดเห็นกับคนที่ไม่รู้จักจะตรงกับความคิดเห็นที่ชุมชนมีจริงหรือ และคนส่วนใหญ่ในชุมชนมีการกระทำที่ตรงกับความคิดเห็นเหล่านั้นหรือไม่ อย่างไร จึงน่าจะมีการลงพื้นที่ที่ชุมชนไปสังเกตพฤติกรรมคนในชุมชน และรวบรวมข้อมูลจากผู้ให้บริการและผู้รับบริการการคุ้มครองเด็กในพื้นที่เพื่อให้ได้คำตอบต่อคำถามนี้ด้วย

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ที่ศึกษาทั้ง 2 เล่มนี้สะท้อนผลของการดำเนินการวิจัย เพื่อให้คำตอบแก่ผู้วิจัยเพียงอย่างเดียวแต่ไม่มีการปฏิบัติการต่อยอด ในขณะเดียวกันบางครั้งเจ้าหน้าที่ในหน่วยงานก็ปฏิบัติการอย่างเดียวไม่ได้มีการศึกษาวิจัยเพื่อใช้เป็นบทเรียนการทำงานต่อไปเช่นกัน ดังนั้นผู้ศึกษาจึงคิดว่าทั้งการปฏิบัติการและการวิจัยน่าจะมาควบคู่กัน ที่สำคัญการวิจัยต้องเกิดจากความต้องการของชุมชน คนในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในฐานะผู้วิจัยและผลจากการวิจัยต้องเอื้อประโยชน์แก่ชุมชน ซึ่งการรูปแบบวิจัยที่ตอบใจนี้ได้ ก็คือการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมนั่นเอง